MILUTIN CIHLAR NEHAJEV

ZELENO MORE

KVATERNIK I STARČEVIĆ

Br. 6

BE-L-KA

23223

BE-L-KA

32

MALA KNJIŽNICA
BIBLIOTEKE LIJEPE KNJIGE
Kolo I. Broj 6.
Urednik ZLATKO MILKOVIĆ

Nacrt korica: Aleks Marks

MILUTIN CIHLAR NEHAJEV

ZELENO MORE

KVATERNIK I STARČEVIĆ

Zagreb 1941.

Predgovor napisala
Miljenka Herceg

Sva prava pridržana

1931—1941

Povodom 10 godišnjice smrti

BE-L-KA

MILJENKA HERCEG

MILUTIN CIHLAR NEHAJEV

»Svijećica« je ugasnula. Svijećica?! Ne — najdeblji duplir pred oltarom današnje i vječne Majčice Croatije«. To su riječi nekrologa, što ga je donijela jedna naša revija povodom smrti Milutina Cihlar Nehajeva god. 1931. I doista, autor nekrologa imao je potpuno pravo. Dr. Milutin Cihlar Nehajev bio je doista najveći i najdeblji duplir na oltaru hrvatske kulture, premda je još i danas poznat samo intelektualnim krugovima, a i to, nažalost, većini samo površno. Jer, zahvaliti i razumjeti bit Cihlarovog stvaranja, znači proučiti njegovo djelovanje u tančine, a to donosi svakome zainteresiranom i veliko zadovoljstvo i neobični umjetnički užitak. Prave hrvatske inteligencije danas ima još, i opet nažalost, vrlo malo, a da bi se Cihlar mogao popularizirati. Mi imamo publiku koja čita, ali ve-

liki dio te publike čita tek, da utuče vrijeme, ili traži romane i uopće djela sa napetim sadržajem i ne traži dublju vrijednost u njima, nego je glavno, da čitaoc može sa svojim junacima plakati, ili veseliti se. Traži se sadržaj.

I zato, osim omladine, koja je izišla iz srednje škole i tamo načula nešto o Nehajevu, naći će se rijetko tko, tko o njemu i njegovom stvaranju nešto pobliže znade. A i na našim se školama još uvijek posvećuje premalo pažnje tome, valjda najvećem intelektu moderne hrvatske književnosti.

Književni rad M. Cihlar Nehajeva je svestran. On je novelista, romansijer, dramatičar, historičar, esejista, kritičar, pa i pjesnik. Na svakome od ovih područja svoga rada — daje on najbolje od sebe. Već kao višeškolac napisao je dvije drame: »Svijećica« i »Prelom«, koje su se s uspjehom izvodile u Hrvatskom Narodnom Kazalištu. U svakom njegovom djelu ima toliko finoće, suptilnosti i slikanja zamršenih psiholoških problema s jedne, a stilske dotjeranosti s druge strane, da se doista onda može razumijeti zašto njegovo ime nije prodrlo u masu, ili se barem zaustavilo u njenome mozgu. Pa ipak, premda su njegova djela i savršena stilski — ne može se Nehajev usporediti sa Flaubert-om koji je mjesecima i mjesecima znao usavršivati pojedinu svoju rečenicu, ali time i stvorio djelo teško probavljivim. Cihlarov je stil, naprotiv, lagan i teče glatko.

Djela: novele u zbirci »Veliki grad« i druge, romani »Bijeg« i »Vuci«, drame »Svijećica« i »Prelom«, te komedija »Klupa na mjesečini«, zatim veliki historijski esej »Rakovica«, te mnoštvo kritika i još drugih neobjavljenih djela.

Milutin Cihlar Nehajev je Senjanin. Otac mu je bio Čeh, a neki piščev dobar prijatelj rekao je, da je Milutin posve naslijedio ćud nje-

žne i osjećajne majke, hrvatske Primorke, dok mu je otac bio sušta protivnost njoj: »on je hladni i proračunani Čeh«. Cihlar Nehajev je svršio studij kemije, ali ga profesura nije zanimala, nego se svom dušom bacio na literarni rad. Kao urednik mnogih listova (»Zora« u Zadru, »Balkan« u Trstu i zagrebački »Obzor«) imao je mnogo neprijatelja u redovima masonerije, koju je iz sve duše mrzio, a koji su osjećali kukavički strah pred njegovim intelektom i poštenjem, i na svakom koraku nastojali ga onemogućiti, skršiti mu volju za rad i u svojoj gluposti podcijeniti ga. Ali sve borbe i patnje njega su samo još više izgradile i stvorile u njemu otpor i mržnju prema svemu što je nepošteno i što vrijeđa dostojanstvo čovjeka u čovjeku. Roman »Bijeg« naziva Maraković konfesionalnim djelom Nehajeva i u njemu je autor dao potpunu sliku svog života, a radnju je prenio na senjsko tlo. Samo on se ne da skršiti od ljudske zlobe i malograđanskih tričarija, kao njegov glavni junak Andrijašević, on se odupire, ponosnim ih prezirom odbacuje i prelazi preko njih. On stvara. Snagu za rad nalazi u svojoj ljubavi prema Hrvatskoj, o njoj pjeva u Glosi:

»I ja i svaki Hrvat za te živi,
u svom ti srcu svaki tamjan pali,
Jer u tvom krilu rađali se divi,
na tvojoj grudi divi umirali.
Med djecu brojiš sive sokolove,
na peru, maču, sinove ti jake,
a povijest naša božicom te zove,
što tolike je rodila junake«.

Nehajev je potpun čovjek, prototip Andrijaševiću (»Bijeg«) i Mirkoviću (»Veliki grad«) premda oni nose mnoge autobiografske značajke pisca. Oni u svojoj mladosti obećaju mnogo, a ne daju ništa, dok on potpuno ispunjava nade koje su se u njega polagale; on je umjetnik, »koji mora sudjelovati u općoj raboti i zadržati čvrsto tlo pod nogama«,

kako kaže u svome eseju o Flaubertu. Kao da je slutio, da će tim riječima dati konačnu sliku o sebi.

»Bijeg« će na mnoge djelovati presumorno, leći će kao teški kamen depresije na dušu čitaoca kad okrene i posljednje stranice. Možda će njegovu suštinu tek rijetko tko shvatiti, ali zato, tko ga shvati, u tome će se taj proces razviti do savršenosti t. j. on će u tome naći sve što je očekivao i oduševiti će se. To je roman našeg čovjeka, izvanjska slika njegovih studentskih godina, proživljenih u inozemstvu, i anatomska analiza njegovih duševnih proživljavanja od najranijeg djetinjstva do smrti. Roman je to naših intelektualaca, koji, baš onda kad bi morali da počmu stvarati i davati najbolje — budu skršeni od života, jer njihova moralna snaga počinje malaksati, da konačno klone. Već smo rekli, da je »Bijeg« tako reći potpuna autobiografija Nehajeva. I njegov Đuro Andrijević je

Primorac (u ostalom svi su njegovi junaci Primorci) kao on, i njegova je majka bila nježna i osjećajna žena, a njegovo djetinjstvo velika iluzija, svijet mašte u kojem je sadržana samo ljepota i plemenitost. Pojmovi o realnom svijetu i životu su mu daleki, pa tako dolazi na prvu stepenicu života — u gimnazijske klupe. Tamo ga zateče prvo razočaranje i prvi duboki rez nastaje u gustom velu, koje je obavijalo njegov svijet mašte. On saznaje tajnu života, tajnu stvaranja i njega uhvati onaj općeniti »svjetski bol« (Weltschmerz), koji toliko uništava mlade duše. Iluzionizam djetinjstva se ruši i u Đurinoj nutrinji nastaje borba između Boga i demona. Ali pobjeda zla je kratkotrajna i mladić se vraća Bogu, da u njemu potraži smirenje. On uviđa: ono, isprva tako strašno »to« — t. j. veza muškaraca i žene, djelo je Njega Svemogućega, prema tome ne može biti strašno; stoji naime do ljudi samih,

da to djelo ili profaniraju do gadljivosti, ili da ga shvate i prema tome postupaju. Ali Andrijašević odlučuje, da bude jači od prirode, da za njega njezin zakon ne smije postojati i zato doživljava drugi duševni slom u svojoj 18-oj godini, kad je priroda pokazala da je jača od njega. Na tim stranicama manifestira se duboka duševnost Cihlarova i njegova intuicija. On ne prikazuje samo ljudsko srce »en général«, kako titra pod dodirima općenitih doživljaja, koji uglavnom jednako djeluju na muškarca i ženu; ne, Nehajev iznosi one najintimnije strane ljudske duše i njenih potresa, ali ih specijalno obrađuje prema tome kako oni djeluju na dušu žene i opet posebno na muškarca. Dubokom,, i do sada neviđenom intuicijom on se uživljava jednako snažno u život svojih junaka, kao i junakinja. Na pr. Zora Marakova (»Bijeg«) ili moderna Godiva Jelena (»Godiva«) koje su ti puritanski krugovi strahovito osudili, za Nehajeva su žene u punom smislu riječi svoga dostojanstva: žena, koja u svome radu nalazi sama pojačanje svoga ponosa i dostojanstva žene — Marlieris Fortis (naravno ne na isti način kao Apolonija u Vucima) i Jelena, koja izaziva razumjevanje za svoju tragediju, a to nalazi samo kod jednog jedinog čovjeka — svog muža, od kojega bi se to najmanje moglo očekivati, jer bi on jedini imao pravo da se nađe povrijeđen time.

»Bijeg« je izdalo »Društvo Hrvatskih Književnika«, koje je upravo u ono doba izdavalo djela najboljih naših pisaca (Nazor, Šimunović, Nehajev). Deset godina iza toga Nehajev, osim kritike i manjih eseja u časopisima, nije objavio nijedno veće djelo. Spremao je materijal za roman »Vuci« kojeg je dao epohalno umjetnički, a da je uz to savršeno svaki događaj povijesnički dokumentirao bez mašte čime se, više ili manje, svaki pisac historijskih romana posluži.

»Vuci« su dokumentarno djelo političkih prilika u Hrvatskoj prvom polovicom 16-tog stoljeća, kad je Hrvatskom zavladao prvi puta Habsburgovac. To je roman životne tragike hrvatskih Vukova i Bernardina i Krsta Frankopana. Ljubomir Maraković kaže, da su »Vuci« apsolutno neodoljiv dokumenat o onome što je kod ovog čovjeka (Cihlara), koji nikada nije išao za slavom, za isticanjem sama sebe, ni za materijalnim dobitkom, izgradio život: svijest o tome, da se život ne baca u vodu zbog bolesne preosjetljivosti kao u »Bijegu«, nego se daje za veliki ideal, ma kako taj ideal bio prezren i pogažen. Dakle, vrijednost je tog romana i biografska.

Dok su »Vuci« neke vrsti historijski roman. »Rakovica« je veliki historijski esej. Svojom kritičkom iscrpljivošću osvjetluje nam mnogu i mnogu stranicu onih kobnih, a opet tako divnih godina kad je više nego ikada srca osvajala velika misao o Nezavisnosti, kad su Starčević i Kvaternik i mnogi uz njih, neodoljivom žilavošću branili i učvršćivali svoj sveti ideal. »Rakovica« je odličan dokumenat o Kvaterniku i njegovom radu. Još je i danas kod većine zadržana predodžba o Kvaterniku kao nekom legendarnom nesretnom vojskovođi, ali u »Rakovici« nalazimo njegovu potpunu ličnost kao kulturnog radnika, koji s velikom ljubavlju sabire vrela o hrvatskoj povijesti, a koja, nažalost, nije dospio izdati.

Ali novelističkim radom i radom na romanima, te »Rakovice«, nije Cihlarovo djelovanje iscrpljeno. Već je u ovom prikazu spomenut njegov rad kao esejiste i kritičara. Ali od svih književnih produkata ove vrsti, vrlo je malo sistematizirano («Knjiga eseja« u izdanju Suvr. knjižnice Matice Hrvatske god. 1934), dok se drugi nalaze više manje samo po novinama, u kojima je štampao, ili su još neobjavljeni.

Eseji o Hamlet-u, Tolstoju, Ibsenu, Strindbergu, Zoli i drugima, gdje usput spominje i čitavu plejadu drugih pisaca s njihovim bitnim oznakama, dokazuju Cihlarovo veliko poznavanje svjetske književnosti i ne samo to: nijedna riječ tih eseja nije suvišna, svaka rečenica dokazuje autorovu solidnu izgrađenost i poznavanje predmeta koji obrađuje. Cihlaru nisu potrebne blještave i zvučne fraze jeftinih efekata. Pa iako se on, svojim poznavanjem svjetske, naročito francuske i ruske književnosti ne može usporediti s Matošem, on se od njega razlikuje svojom sređenošću. Ali obojica imaju iste osobine: jednaku veliku ljubav prema svemu što je lijepo: prema domovini, ispaćenoj ali divnoj Majčici Kroaciji, jednaku mržnju prema našem malograđanskom filistarstvu i upravo zavidnoj sitničavosti; i jedan i drugi su poklonici glazbe i lijepe umjetnosti, te literati sa širokim poznavanjem književnosti.

»Veliki grad« nažalost, našao je i u Cihlaru svoju žrtvu, u njemu zadobio je klicu bolesti, koja ga je tako rano istrgla iz naših redova i ostavila ogromnu prazninu u našem kulturnom životu.

»Veliki grad, veliki grad. On ga vidi, tu bestiju, taj ogromni kolos, sfingu i hidru koja ga je smrvila...« Ali taj genij premda ga uništava veliki grad, a guši provincijsko blato, te jedno i drugo mrzi — ipak se nije izgubio u nihilizmu (Lukačevski u »Bijegu«), i savršenoj tuposti (Andrijašević) i bezosjećajnosti prema svemu — on nalazi rješenje u radu i izgradnji samog sebe, koje jedino donosi zadovoljstvo. A to mu je i uspjelo.

Ali svječica je prerano ugasnula.

NEHAJEV

ZELENO MORE

I.

Na dva prozora velike dvokatnice, što je stajala na samoj obali, na jednom od najljepših mjesta primorskog trgovišta N. bili su još uvijek spušteni zastori, premda je već davno odmaklo doba, kad su »građani« običavali ustajati. Prošlo je bilo pače i samo podne, a ta se dva prozora ne otvoriše. Doduše, onima, što su se u posljednje vrijeme zanimali za život čovjeka, koji je spavao iza tih zastorima zakritih prozora, nije bilo nimalo čudno, što nikoja ruka ne buni zelene, zlatnim crtežem ukrašene tkanine — što se nabori njeni mirno i teško spuštaju u sjenama, koje još tamnijim čine tmurni jesenski dan.

Za zastorom spavao je gospodin doktor Hektor Grančarić, posljednji odvjetak starinske obitelji, koji

se je prije tri mjeseca bio vratio kući poslije nagle smrti svoga oca.

Zapravo — u ovo vrijeme, kad se već kazaljka na staroj baroknoj uri stala približavati jednom satu, Grančarić je već odavna bio budan. Nego nikako nije mogao da skupi snage i da se izvuče iz toplog kreveta, na kojem mu je pokrivalo, doneseno negdje iz Francuske u davno još vrijeme, gotovo tištilo udove svojom solidnom težinom i nije puštalo, da ga smeta ohladni zrak, u kojem si jasno razabirao mokrinu i neugodnost kišnoga vremena, što traje već nekoliko dana. Grančarića nije smetala ta težina. — bio se već privikao sate i sate promatrati bordure istoga toga pokrivala i kratiti sebi vrijeme okrećući se s jedne strane na drugu i proučavajući promjenu svijetla i sjene na tamnocrvenoj njegovoj svili. U obične je dane uza to znao i čas po čas dohvatiti cigaretu iz fine srebrne kutije, što je stajala

do njegova kreveta na noćnom stoliću, i pušeći proležati to vrijeme do dva sata poslije podne, kad je obično ustajao. No danas kao da se bojao i pružiti ruku na rezak, od studeni i kiše neugodan zrak, — pak je samo katkad nevoljko pogledao na tu istu kutiju, kao da premišlja, da li je vrijedno za nasladu te cigarete riješiti se makar na čas ove jednomjerne, uspavljive topline.

Kao svaki dan, Hektor se Grančarić i danas nekoliko puta sjetio Oblomova. I premda nije »ispitivanje savjesti« (tako je on nazivao razmišljanje o samom sebi) bila njegova navika, Grančarić se je i protiv volje nekoliko puta gorko nasmijao u sebi.

Pa tko bi bio u istinu i pomislio, da će on, on, isti Grančarić, koji se je bio priviknuo nekom urednijem, ako i ne odviše brzom, životu čovjeka od trideset godina, iza tri mjeseca, boravka kod kuće spasti na to, da ovako u kvijetistič-

kom ležanju ubija nekoliko sati dana, u gotovo tmičnoj ovoj sobi, koju tako sigurno od svijetla štite zavjese.

Ta ista, na pola sumorna, na pola ugodna uspavljiva polutama pričinjala se Grančariću zbilja najzgodnijim okolišem za sve njegove misli. Sjećao se pri tom i mlađih svojih dneva, kad je on, bogat baštinik, od svih ljubljen i štovan, s uživanjem čekao u jutro prve jače zrake sunčane, koje su, svijetle i ponosne i žive kao i on sam, onda — onda — tako krasno pristajale svemu, što je mislio i osjećao.

Bila je oduvijek u njega silna snaga fantazije. Pokaže li se takva zraka ili zamrmori lomot kola ulicom, — eto bi već Grančarića takvi sitni dojmovi znali tjerati u carstvo maštanja. Onaj lomot kola, nekako bi mu se časom svezao s nečim osobnim njegovim, i drndanje se pretvaralo u pljesak, odobravanje i burno čuvstvo ekstaze, divlje

i razorne, kako ga znaju roditi skupštine. On, Hektor Grančarić — dakako! — središte je te buke, cilj čitave te ekstaze — on govori, ruši, obara, diže svojim riječima — i sve se povodi za njim, sve uzvisuje njega, mladog boga, kako ga je jednom u zdravici nazvao jedan od njegovih starijih kolega.

Ili — ona zraka, sunčana — on se jasno spominje, kako ga je znala buditi u Beču. Bivalo bi ljeto — i on — koliko je onda još bilo mladosti u njem! — jedva je dočekao tu zraku, da pruži svoje jake i žilave ruke nad pokrivalo.

No da, to je bilo vrijeme, dok se je Hektor Grančarić još znao nadati i raditi, uživati i mrziti!

Danas mu je ova zelena polutama najugodnija. Čemu da se miče, da ustaje — ta ovdje je tako, tako voljko.

On se opet zagleda u zlatne borđure pokrivala i za čas je već bio zaboravio prvu svoju misao o volj-

kosti ove polutame — misao, u kojoj je bila i dobra mjera gorčine. Čudnovatom asocijacijom on se najedared sjeti, kako mu je pred više godina, kad je kući bio javio, da se ima pravo nazivati doktorom, otac bio poslao na dar čitavu rpicu dukata, žutih i sjajnih. Onda mu pade na um putovanje, koje je bio platio tim istim dukatima, one večeri u krugu monakovskom, ulice pariške, pa uspomene prebogate Sicilije.

Vani na hodniku zazvoni zvonce, začuje se netihi razgovor ženskog i muškog glasa i za koji čas sluškinja se oprezno na prstima došulja u sobu i (muški je glas bio listonošin) položi na njegov noćni stolić nadošlo pismo. — Opet trgovina! — nasmije se gorko Grančarić i za čas mu iskoči pred oči komičnost njegove sudbine, kako je znao nazivati potrebu, da poslije očeve smrti odgovara na trgovačka pisma, da

se cjenka s mešetarima — i još gore — i još gore.

Zato i ne dohvati pisma, da pročita adresu. Pokuša još i posljednji put, da se stisne pod pokrivač i da u toplini opet nađe onu voljkost, iz koje ga bijaše probudio dolazak poštarov. No uzalud se je mučio. Njegova se dobra volja, t. j. onaj prijašnji polusan s uspomenama i maštanjem ne vrati više; i kad je ura resko i drhtavo zacinkala pola dva sata, Hektor Grančarić naglim kretom cijeloga tijela zbaci sa sebe pokrivalo i sav se strese u mokrom zraku još uvijek tamne sobe.

II.

Grančarić bio je prilično brzo gotov sa svojom najnužnijom toaletom. Prebacivši košulju od finog platna i navukavši hlače, što su se za nj morale svaki dan glačati, uputi se u pokrajnju sobicu, koja je bila pretvorena u malu kupaonicu. To

je bio također jedan od običaja, s kojima se nikako nije mogla u prvo vrijeme složiti njegova mati. Da se čovjek katkad kupa, hajde de! no svaki dan skakati u hladnu vodu — napokon bi se i prehladiti mogao, pa onda...

Međutim starica se to ufala govoriti samo svojoj sluškinji, staroj Klari, koja se je za cijeloga života jedva i micala dalje od Grančarićeve kuće do najbližih dućana i crkve. Pričalo se o njoj, da se za svega svoga vijeka nije ni vozila parobrodom, koji ju je svaki dan u jutro budio svojim muklim zvižducima iz lakog staračkog sna.

Grančariću bila je to jedna od najdavnijih navika, koje se ni sad nije mogao otresti, kad se ovako naglo promijenio sav njegov život. Pače mu je ona sad postala još potrebnijom; prije je to kupanje bilo svagdašnja funkcija uglađenog gospodina, koji se je kretao u društvu najizrađenijih nokata i najsjajnijeg rublja. Sad je postalo za nj fizičkom nuždom to skakanje u svježu vodu, koja ga je jedina mogla potresti u njegovoj lijenosti i pribaviti mu bar nešto teka pri objedu.

I sad je isto tako. Doduše ova soba nije danas imala gotovo ništa više svijetla od njegove spavaonice, na kojoj su još uvijek ostali zastori spušteni. Jedan jedini prozor te »kupaonice« gledao je u vrtnu uličicu, koja s obale vodi u grad. Iz krčme preko ulice ozivalo se nekoliko pravdaša, fakini nosili brzim koracima velike kace vina na dugim motkama, što se savijaju pod teretom tako, te se pri svakom koraku vino, mlado i nedozrelo, zapjenilo još više i na mahove poškrapalo tamnim, gotovo posve crnim mrljama pločnik. U školu idu upravo djeca — i Grančarić je čuo šumni dječji hihot i viku, — veselje, kojega nije mogao zaglušiti ni jesenji dan, u kom je tek na čas prestala krupna, lijena kiša.

Taj odziv života s ulice nešto malo razvedri i Grančarića i kad je izišao iz kupelji i sav još hladan stao se trti lanenom plahtom, gotovo se neka svježost povratila u njegove žile. Da nema onoga — — onoga — — on bi se možda gotovo dao i na to, da s užitkom reda svoju frizuru, nešto što ga je prije tri mjeseca moglo zabaviti jednako kao i pisanje kakovih »odličnih članaka.« No kad se je vratio u svoju spavaonicu — ta svježost pretvorila se odmah u njegovu običnu dispoziciju — opet je stao mehanički svršavati toaletu i nesvijesno se srditi, što mora da ustaje, da se kreće, da pođe na objed i da se iz ovog tamnog zakutka izvuče u široke sobe svoga stana, koje su ga plašile samoćom i još više neukusnošću namještaja.

Bio je to također jedan razlog, radi čega se Grančarić tako nerado micao iz svoje spavaonice. Prije sedam godina, kad su mu roditelji slavili srebrni pir, htjeli su da tu

priliku uzveličaju i tim, što će sve svoje staro pokućstvo ispred dvadeset i pet godina zamijeniti novim. Stari Grančarić pisao je sinu u Beč, da mu po najnovijem ukusu izabere nešto. No kad je stigla prva pošiljka — soba u crvenom engleskom drvu, staromu se učinilo pokućstvo preskupim, i tako je dom Grančarićev ostao pun starih komada i izblijedjelih naslonjača. Da se ipak vidi, što je naručeno za srebrni pir, Grančarićevi roditelji porazmjestiše englesku sobu po svim kutovima svoga stana. Šareni veliki divan ostao je u jedaćoj sobi, stolci, koji pripadaju k tomu, dođoše u sobu za posjete, zrcalo u spavaću itd.

Kad se Hektor prije tri mjeseca vratio kući, prvo mu je bilo, da to razbacano pokućstvo skupi i njim bar donekle uredi svoju spavaonicu. I onako je teško podnosio sajamski namještaj, kojim je bio prepunjen stan trgovca kukuruza i dužica.

Iza toalete, Grančarić je po svojoj navici iza crne kave, što mu je sluškinja donijela poslije kupelji, stao pušiti. Do objeda zabavlja se tako promatrajući dim. Kad je već mislio, da će Klara skoro zakucati i pozvati ga k objedu, Grančarić utrne preostalu polovicu cigarete i pođe do prozora, da pogleda, kako je vani.

Već osam ili deset dana traje nepodnosljivo južno vrijeme. Grančarić se nije ni spominjao, da je to južno vrijeme inače štetno za nj, jer je brod kuće Grančarić s dugama morao da čeka u luci, — glavno mu je bilo, što ga je to jugo smućivalo, činilo nervoznim, što mu je za ovakovih mokrih dana sve nešto šumjelo u ušima. I priječilo mu da se zabavlja onim, što je za nj bilo uvijek od neizmjernog čara: promatranjem mora. Istina — i sad je zanimljivo lamanje valova o litice, — no Grančarić je uvijek imao neki čudan dojam, da se ti valovi preslabo lome, da nekako premrtvo dolaze k nama tamo negdje iz afričke daljine. Bila je to dakako samo autosugestija, — no Hektor je ipak, kao i njegov brod, iščekivao buru, da ga malo osvježi, da pusti malo maha suncu, kad prestane ova jednolična kiša.

Već je htio da rastvori prozor, kad se sjeti pisma, što je jutros došlo, i ode do stolića, da vidi, što je. Oblik pisma pričinio mu se u prvi čas slabo trgovačkim. Kad je pak uzeo u ruke elegantan couvert u obliku duge pačetvorine, odmah je upoznao rukopis. »Monsieur Hector Grančarić« — adresa je bila francuska.

»Ona je opet u Zürichu«, bilo je prvo, na što je Grančarić pomislio.

No odmah zatim pade mu, poslije te sitnice, na um nešto mnogo važnije. I ne samo jedna misao. I druga, i treća — — tako, te je iza nekoliko časaka i zaboravio na samo pismo i s nekim gorkim i ljutitim

čuvstvom počeo koracati dijagonalom sobe, upravo do onoga istoga teškoga engleskoga divana.

Da je ovo pismo bilo došlo prije dvije ili tri sedmice, Grančarića bi bila bez sumnje spopala silna i nesavladiva zlovolja. Kad je prije dva mjeseca ugledao na istoj kuverti isti ovaj rukopis i pročitao dvije stranice, pisane jakim engleskim potezima, bijeda ga je njegova života tako svladala za čas, te je gotovo pomišljao na samoubijstvo. Danas on već mirnije može da »promatra cijelu stvar«. I ovaj izraz »promatrati cijelu stvar« bilo je nešto, što je stao upotrebljavati tek u posljednje dane. Na silu, sam ne zna kako, naučio se Grančarić nekom čudnovatom hladnom motrenju: uzrujavanja njegova ticala su se stvari, koje i nisu bile u najužem dodiru s njegovim životom, — tako bi ga na primjer znale uzbuniti njegove fantazije u krevetu, kad bi sa svim naporom mozga razmišljao o tom, što

bi učinio, da se najednom nađe u Africi ili usred New Yorka. U posljednje vrijeme kao da je stekao neki drugi »ja« — naučio se gledati svoj život sa strane. Sad to još jače izbija kao posljedica neugodnog vremena — a sigurno ga je i lijeni, polagani način života podržavao još jače u toj dispoziciji »promatrati cijelu stvar«.

Ali miran nije bio. Dokaz je tomu, što danas mora da šeće — jednako, kako bi se dogodilo svaki put, kad je morao da prepati koju duševnu krizu. To uporno, naglo šetanje na kratkom prostoru od nekoliko metara bila mu je odavna navika. Činilo mu se, a i bilo je zbilja tako, da mu to jednakomjerno koracanje navraća misli u normalni tok, da mu umiruje nagle i prežestoke kucaje u žilama i sili ga na neku uspavljivu, redovitu shemu čuvstvovanja.

Danas je prošlo međutim više od pola sata, što je Grančarić še-

tao svojom naviklom dijagonalom, a još nije pravo znao, o čemu da misli. Krstarilo sve to po njegovoj glavi, misao jedna letjela preko druge, trzale se uspomene i osjećaji.

Kucanje stare Klare prene ga. Bio je znak za objed. Grančarića to još više ozlovolji. Da je sam ostao još koji čas, možda bi mirno pročitao pismo i mehanički ga spravio u džep. Ovako, objed će ga opet navesti na nevoljne uspomene, vidjet će opet vječno zaplakane oči materine...

Eto i Grančarić sjedi već za objedom. Ne jede po običaju ništa, tek katkad za promjenu makne ovu ili onu zdjelu ili promrmlja štogod kao odgovor na pitanje.

Mučio se sam sa sobom. A pri kraju objeda, kad je jednom pogledao preko stola, gdje — tiha kao uvijek — sjedi njegova mati, sumornost mu se pretvori u pravi očaj. Za čas, Grančariću se pričini kao da je omamljen, — on zbilja pravo i ne vidi, gdje je. Samo stol vidi i

nju — svoju majku — tamo prijeko.

Ne, to nije više »danas« — to je kao onda, kada je to bilo? Da — ima mjesec dana. Ali ne — ta to je eto sad, upravo sad.

Grančarić vidi sasma jasno — i čuje dobro. Onaj strašni prizor! To jest, nema ničega strašnoga, samo je gadno.

Sve, što je proživio u isti ovakav sat prije mjesec dana, Grančariću se pričini, da je oživjelo, da se događa opet.

»Treba mirno promatrati«, htjedne da se otme toj halucinaciji. Nije mogao.

Eto: njegova mati stoji tu ravno prema njemu. I on ju pita, tobože sasvim bezazleno:

— »Čujete, mama, kako to, da je otac tako naglo umro?«

Mati se kreće, diže ruke do lica, plače. On ide k njoj i privija se uz nju. Dakako, on je slutio. Nagla smrt — otrov! Dakako, dakako!

Hektor je Grančarić doznao, da njegov otac nije umro naravnom smrću. Sada, poslije mjesec dana čitav se prizor opet stvori pred njim. Prošlo je par časaka, dok se je mogao osloboditi te gadne slike. No nije mogao čekati crnu kavu — jedva je ustao i otišao opet u svoju spavaonicu.

Tu legne na divan i pokuša da se umiri. Sviđalo mu se, što u drugoj sobi spremaju stol, pa katkad zazveče vilice i čaše. To ga bar nekako probuđuje.

Kad je stara Klara došla i donijela kavu, Hektor je već sjedio na divanu.

»Pospremat ćete kasnije.«

Stara ne reče ništa, ali u sebi pomisli, kako li se to sve mijenja. U Grančarićevoj kući da se kreveti spremaju na večer!

III.

Doktor Hektor Grančarić bio se prije tri mjeseca vratio u očinski

dom poslije duga izbivanja. Brzojavka, koja mu je javila naglu smrt očevu, našla ga je u Münchenu, gdje je u najinternacijonalnijem društvu nekoliko sedmica uživao u zbirkama umjetnina i još više u obličju grada, koji je naprotiv grozničavog modernog bježanja naprijed, što karakteriše sjevernu Njemačku — znao zadržati biljeg purgarstva i boheme. Njegovo društvo: ruski đak, jedan južno-američki izletnik u Evropu, dvije engleske gospođice i Bečanin, sin poljske aristokratkinje i bogatog jednog trgovca, nije se mnogo začudilo, kad pri običajnom večernjem stolu u Café Luipold nije našlo prijatelja »od tamo kraj Turske«, (kako reče jedna od Engleskinja), i umjesto njega samo kartu, kojom javlja svoj nagli odlazak. Društvo, naviklo na lutanje, nije se začudilo, što je Grančarić tako naglo iščeznuo. Bečanin, koji je Hektora češće znao viđati u »Café Museum« u Beču u društvu

neke veoma lijepe i južnjačkog tipa dame, posumnja pače, da li je to baš takva »nagla smrt« uzrok odlasku Grančarićevu.

— Možda i ona Gruzijanka! nasmjehnuo se Bečlija i stao pričati o Hektoru i njegovoj pratilici.

No bila je istina. Hektor je iza tri dana putovanja stigao u N. — ne više na pokop, ali u onu najtužniju i najneugodniju atmosferu jednoličnog tugovanja, koje slijedi neposredno iza pokopa, — onda, kad već rođaci nemaju da se bave pripremama i obredima, pa im ostaje i odviše vremena, da se podadu osami i teškim mislima.

Hektor, otkad je posljednji put otišao od kuće — ima tomu pet godina — nije našao nikakve vanjske promjene. Sve je bilo jednako u kući: taman, neugledan ulaz, pokućstvo, porazmještano i promiješano, kao u skladištu, sluškinje s jednakim tihim hodom i mati s vječno plačljivim licem i nekim pritajenim,

napola tvrdim izražajem u staračkim očima. Grančariću se učinilo, da je poslije očeve smrti taj izražaj postao još tvrđi i mati još mučavljivija. Kad je dva tjedna poslije pokopa došlo vrijeme, da se govori o tom, kako stoji trgovina i što je ostavio stari Grančarić, saznao je Hektor razlog toj promjeni. Oni su u posljednje pola godine postali od bogatih trgovaca gotovo siromasi.

Hektor nije u prvi mah mogao povjerovati. Zna, što se je uvijek govorilo o njihovu bogatstvu. Pa i kolike mu je svote slao otac! Oni su bili najuglednija trgovačka kuća, oca su mu cijenili na više od pol milijuna. Kukuruz i drvo vezalo ga je s prvim firmama Italije, Grčke i Francuske — »Grančarić & Comp«. (»Comp.« to je otac, jer se je firma tako zvala još od djeda), pričinjao se trgovčićima u uskim uličicama rođenog trgovišta kolosom trgovine i rada — nota bene, uspjehom okrunjena rada. No, kad je, iza ne-

koliko dana, iz gomile pisama, trgovačkih knjiga, računa i mjenica složio sva aktiva i pasiva svoga imetka, Hektor se morao rezignirano nagnuti po drugi put nad ispisani papir, da pregleda sve i da samo reče: »Sad je gotovo«. Ono nekoliko dana, što je sračunavao plus i minus svoga imetka, pomoglo mu je, te je lakše mogao podnijeti strahovitu izvjesnost, da je sad gotovi prosjak. Svaki dan bilo je novih razočaranje, svaki dan viša svota neplaćenih mjenica, tako te je Hektor konačno sasvim mehanički pisao svote na dva različna papira i samo katkad sa sažalnim posmijehom prelijetao očima taj svoj žalosni račun.

Bilo je dakle gotovo. Hektoru, za kojega su svi držali da je baštinik od najmanje tri stotine tisuća, ostat će možda ova kuća i još dva tri stara magazina, koji i onako ne služe ničemu. Kuća nosi oko četiri stotine, — to je njegova baština.

Četiri stotine! Njemu, koji je trebao (i dobivao od oca) dvadeset puta toliko!

Hektor nije bio tvrde naravi, i da ga je naglo zatekla sva ta nesreća, bio bi možda očajao. Ovako, polako, kako je sve došlo: najprije smrt očeva, onda računi, pa onaj čudnovati način života, — sve ga je to učinilo pretromim, da se poda ikakvom jačem čuvstvu. Kad se je u gradiću počelo šaputati o propasti Grančarićeva doma, on prestade sasma izlaziti, jedino se znao pod večer naći u svom stalnom društvu sa dva čovjeka: jedan bio je propali profesor, a drugi propiti advokatski pisar. Oni ga bar ni za što nisu pitali. Njemu je ugađala ista monotonija toga društva, mučaljivo bacanje karata i razgovor, koji se je vodio, tek da se svako pol sata nešto kaže, a poslije prve je litre i onako prestajao.

Grančarić se naučio i piti, on, kojemu je krčma oduvijek bila nešto ne-

razumljivo. Barem čovjek ništa ne misli. Veselilo ga je također, što obično u krčmu, gdje je kartao sa svojim društvom, nije po noći dolazio gotovo nitko, (u malom se mjestu u popodnevno vrijeme do večeri sastaju ljudi u krčmi), pa je mogao da se otrese misli o »prokletim malograđanima«, koja ga je znala smućivati u prvo vrijeme. U ono još vrijeme, kad je nekoliko puta na dan morao da šeće poznatom svojom dijagonalom i da se pita: »što sada?«.

IV.

Sa deset godina Hektor se Grančarić bio već rastao s roditeljskom kućom. Poslali ga u glavni grad u gimnaziju. Bilo bi i jeftinije i bliže kući, da su ga dali u obližnji gradić, no za Grančarićeva sina trebalo je nešto posebno. Vrijeme od osam godina prohujilo je Hektoru tako brzo, da se i sad tek

sitnica sjeća, a ne bi znao reći, da ga je čim važnijim i težim obdarilo vrijeme. Od prirode meka i bistra narav, pohranjen u uglednoj obitelji, u kojoj su lijepog mladića držali gotovo kao svoje dijete, on je živio mirnom ekzistencijom đaka, koj ima pristupe u odlične krugove. Obučen je uvijek korektno, ima sjedalo u loži u kazalištu, zna da vodi zabavan razgovor i smatra se jednim od najtalentiranijih mladića toga kruga. Od kuće usađeni prezir prema nižim klasama (parveniji su uvijek najtvrđi aristokrate), promijenio se donekle u sferi, u kojoj je kao đak živio; no slabo je imao drugova i doživljaja, koji bi mu život mogli pokazati s ozbiljne strane. Tek kad je iza svršenih gimnazijalnih nauka stigao u Beč i upisao se na univerzu, počeo je da samostalnije gleda i da živi. Bilo je tomu glavnim razlogom čudnovato prijateljstvo s jednim starijim kolegom, koji je u svemu bio

prava opreka Grančariću. Rođen iz seljačke kuće, Ivan se Piljak upravo gladovanjem proturao do univerze. To je i ostavilo trag na njemu: učinilo ga tvrdim, ponosnim i nada sve: dalo mu duboki, pronicavi dar promatranja. Nije se mogao nazvati velikim talentom; no čega se prihvati, to i izvede. Po vanjštini svojoj gotovo radnik, uvijek s najprostijim rubljem i otrcanim starim kaputima, on je u nutrini smatrao sebe zbilja proletarcem i život promatrao bez iluzija. No bilo je časova, kad se je sve to znalo okrenuti u njem: bude dan i — Piljak skupi što može i zaleti se u vrtlog zabava, bacajući teško skupljene novce, ubijajući noći i noći, živeći tako, kao da bi imao da umre odmah poslije toga. Kano da je nešto osvete za svu prepaćenu bijedu i glad bilo u takvim časovima, kano da se htio prezirno raskrstiti sa svim onim, šo ga je u životu činilo jakim i nepopustljivim,

sa svojom tvrdoćom i s asketizmom. Javljalo se u takvim momentima kod njega nešto pravo seljačkoga; on bi tada sačuvao nikad nezaboravljenu potrebu nadničara, da se za dugih dana muči kao životinja, a sve za dan plaće.

Grančarića je uz Piljaka privezalo baš to, čega sâm nije imao: sigurnost i iskustvo. Grančarić doduše nije bio u neprilici, dok se je kretao po parketima kakvog kućnog plesa i u društvu gospođica, koje su odgojene kao i on sâm, no ovdje u tuđini često je osjetio plahost. Velegradski život zatekao je nepripravnim toga uglađenog mladića sa djetinjskom dušom. A tek onda, kad je uz Piljaka zašao dublje u njegov vrtlog, kad se je upoznao s vječnim đacima, s glazbenicima što gladuju, s prezrenim izumiteljima, sa društvom, u kojem su riječi »žena«, »brak«, »građanin«, imale sasvim drugo značenje!

S malo ugodnosti sjećao se Grančarić svojih duševnih borba u to doba. Mnogo ga je stajalo, dok nije uvidio, da ima života tako različnog od poslijepodnevnih joura u zagrebačkoj višoj činovničkoj obitelji i da vlastita njegova lakoća i spretnost malo znači prema tim teškim naprezanjima, kojima žive mnogi njegovi novi znanci.

Kad bi mu k tomu Piljak donosio djela, za koje nije nikad slutio, da ih ljudi mogoše pisati, uzmakla bi u njega sasvim isprvična odvratnost prema radničkoj odjeći prijateljevoj. Statistika, teorije pravne i medicinske, život društveni i duševni — sve to u knjigama tumačeno okrutnom jasnoćom, koja je u laž tjerala sve njegove dosadašnje navike i nagone — izmiri ga s grubom naturom proletarca Piljaka. Dobro mu dođe i to, da je u prvoj godini imao veoma malo posla sa svojim naukama, tako te je mogao da »proučava«. Taj »opći

odgoj«, kako je Piljak znao to krstiti, učini od Grančarića posvema drugog čovjeka; poslije godine dana nitko ne bi u njem bio mogao prepoznati stidljivog i plahog mladca, koji se prije nije gotovo ni ufao na ulicu u noćno doba. Kao što sve meke duše, tako se Grančarić iz jednog ekstrema bacio u drugi, pa je sa zavišću gledao samostalnost i tvrdoću prijateljevu. Ne imajući u naravi snage, da bude isto takav, pomagao se Grančarić cinizmom, koji u mladića obično prekriva nedostatak hladnoće, i od Grančarića bude doskora potpuni nihilista u nazorima i u životu.

No ta faza ne potraja dugo. Piljaka nestade jednoga dana i Grančarić nađe u svom stanu od njega tek nekoliko redaka.

»Bio sam dobar s tobom i zato se praštam. Dosadio si mi — onako, kao što sam ja i sebi dosadio. Sad smo gotovo jednaki po-

stali, (ti si još mlad i okrenut ćeš se), a ja ne volim ljude kao što sam i sâm. Zdravo!«

Grančarić nije pravo shvatio pismo. Napokon mu bude jasno. Kod Piljaka je nastupila opet kriza i samo sada nije pokušao svoje obično sredstvo da se rastrese, bacajući novac poslije gladovanja, već je uzeo radikalni lijek i otputovao. Kuda, nije Grančarić nikad saznao. Govorilo se jedino, da je otišao u tuđinu i našao tamo nekog polludog aristokratu, kojega je zanio svojim životom i svojim principima.

V.

Grančarić je brzo prebolio Piljaka. Uzrok bijaše jednostavan: on se zaljubio. U društvu prijatelja Bečanina otišao na ples nekih šleskih ili moravskih činovnika Nijemaca i tu se sastao s plavušom. Od nihiliste postade on zaljubljeni

dječarac, koji se je opet mašio za davno odloženim lakovanim cipelama. Iza šest nedjelja pozovu ga roditelji plavušini na objed i stanu gotovo smatrati zaručnikom. No to bliže poznanstvo ne urodi za gospođicu Irenu željenim plodom. Grančariću dosadi uskogrudna i slabo inteligentna obitelj i on se makne.

Od toga doba proživio je Grančarić još štošta i prošao nekoliko sličnih »epizoda«. No epizoda je ostala zbilja navijek samo epizoda, sve se svršavalo bez potresa. Poslije ere cinizma i ere romantike došao je gorki mir. Njegova velika inteligencija, a navlastito imetak (slali su mu od kuće više nego što je trebao) bijahu razlogom, da je u sebi stvorio neku vrstu epikurske filozofije i živio životom urednim i ugodnim, kako znaju živjeti aristokrate na selu. U pravo vrijeme bude doktorom medicine i ostade u Beču na klinici.

Kući nije za sve to vrijeme ni zalazio osim jedamput, kad se je vraćao s puta po Grčkoj i svratio se u rodni dom. Sve vrijeme, što mu je preostajalo od nauka, Grančarić je sproveo na putovanjima; poznavao je i piramide i pagode. Sve je to istančalo njegov ukus: bistra glava njegova i južnjačka, dojmovima ljepote lako pristupačna narav pomogoše mu, te je na tim svojim izletima,koji trajahu gdjekad i po više mjeseci, stekao pogled umjetnika uz navike pravog globetrottera. Živeći u tuđini izgubio je svaki dodir sa domovinom; novina nije ni uzimao u ruke, »da se ne srdi«. Evropejac u njem, čovjek finih ukusa, nije mogao da shvati grubu dnevnu borbu u malom narodu.

Izučivši na klinici specijalnu jednu struku, Grančarić uzme elegantan stan u jednoj od glavnih ulica bečkih i stavi tablu »Dr.... specilista za unutarnje bolesti«. No brzo se uvjeri, da je gotovo jedino, što

od svog zvanja ima, ta ista tabla; a pravo govoreći, nije se mnogo ni starao za to, što nema pacijenata. Potpora od kuće dostajala mu je potpuno, da živi životom amatera umjetnosti. Kad je pak jednom na nagovor prijatelja poslao u jednu francesku reviju članak o novoj slavenskoj muzici i tako postao »književnik«, Grančarić skine tablu i prestane se baviti mišljenjem, da ikad bude liječnik.

On je uopće malo pitao sebe, kako će živjeti kasnije. Život njegov bio je lak, ugodan, društvo izabrano, zabave u krugu umjetnika i diletanata, kojemu je pripadao, mladenačke, što ćeš više! Ohrabren srećom, što ju je imao s prvim svojim člankom, češće bi znao uhvatiti pero u ruke i napisati causeriju bilo o čem u jednom od dva jezika, koja je savršeno poznavao, njemačkom i francuskom. No to je bilo rijetko; nije u Grančarića bilo ozbiljne volje za književničko zvanje, — ostao je

i tu samo darovíti diletant, pun duha i elegancije, ali s malo strpljivosti. Prilike njegove nisu ga silile, da u književnosti traži zaslužbe, pa tako se je zadovoljavao pohvalom kojega druga iz svoga društva ili noticom u novinama o sebi.

Jedna takva notica bude povod događaju, s kojim je započela nova faza u Grančarićevu životu. Jednoga dana nađe ga u njegovoj običnoj kavani u Beču mlad čovjek, sav zarastao gustom kosom i bradom, predstavi mu se i počne u korektnoj, malo prizvukom glasa »j« natrunjenoj francuštini objašnjavati, zašto ga je potražio. Grančarić je u jednom od posljednjih brojeva u »Revue de...« spomenuo neka djela najmlađe ruske književne generacije i tu mu se, ma da je djela poznavao iz originala, potkrala neka pogreška u prosuđivanju njihova odnošaja prema pokretima ruske slobodoumne mladeži. Grančarić je s prilično hladnom zahvalnošću slušao Aleksandra Judickoga i tek onda malo toplije stao odgovarati, kad mu je nenadani znanac začeo zahvaljivati za njegove članke i hvaliti mu elegantno pero. Pače nije mogao ni odbiti, da dođe u njihovo društvo na neizbježivi čaj.

Poslije podne spremi se k Rusima. Nadao se je, da će upoznati nekoliko interesantnih tipova. No mjesto toga upozna osim svoga znanca tek još jednog ostarijeg bjegunca iz južne Rusije, slabo interesantnog. Razgovor se razvio, no Grančarić — ne voleći politike — spremi se da ode. U toj odluci smete ga dolazak sestre Aleksandrove.

»Klara Borisovna, — moja sestra«.

Grančarić se pokloni i sjedne gotovo smeten. Da nije Aleksandar dodao: — »političarka dakako, a uz to muzikantka«, — Grančarić bi jedva bio našao zgodnu frazu, da što reče došljakinji. Tako ga je smela njena čudesna ljepota.

Bilo je to lice azijskog tipa — japanskoga, tako nešto. No kakvo lice! Grančarić je osobito ljubio čisti ten, a Klara Borisovna imala je na svom licu upravo prozirnu bljedoću. Crne, malo kose oči sjajile se kao vatra, a sitno rezana usta jedva se i otvarala, kad je Klara Borisovna mirno i ozbiljno stala da učestvuje u razgovoru.

Bila je ona kći generala, visokog činovnika. Radi đačkih nemira ona i brat morali su se skloniti u Beč i tu je na konzervatoriju učila muziku, dok se brat mučio da svlada prirođenu odvratnost Rusa prema njemačkomu jeziku, pa da nauči barem toliko te može razumjeti fraze u anatomiji. (Bio je medicinar).

VI.

Dvije nedjelje poslije toga bio je Grančarić svagdašnjim gostom u »obitelji« Judickih. Rusi su zbilja

živjeli kao obitelj i po danu se svatko zabavljao svojim poslom, a večeri su bile posvećene plandovanju, čaju i razgovoru. No nije samo ta ugodna atmosfera sobe u kojoj je bilo nešto od davno neosjećane radosti domaćeg krova, privlačilo Grančarića. On je brzo spoznao, da ga još više privlači u taj tihi dom sama Klara Borisovna. Nije samo njena ljepota djelovala na nj: bila je ona za čudo naobražena i nada sve finog glazbenog ukusa. Grančariću su davno već bile dosadile večeri svjetskih virtuoza i produkcije umjetnika u velikim dvoranama, koje su natrpane ljudima, pune svijetla i svečanih toaleta — bez intimnosti i neposrednosti, što je tako potrebna glazbenom užitku. U domu Judicke bilo je sve drugačije. Klara bi sjela za glasovir i pustila se sasma dojmu glasova, što su joj izvirali ispod prstiju. Grančarić sâm sebi nije htio vjerovati i korio se sa zaljubljenosti, no morao je

priznati, glazba nije još nikad tako djelovala na njega. Pa doista, u Klarinoj igri bilo je nešto čudnovato: neka divlja snaga u lijevoj ruci natjecala se sa svilnom mirnoćom tonova desnice. Grančarić je razabirao čuvstva i same riječi u govoru izvrsnoga Ehrbara.

Među njim i Klarom razvilo se doskora iskreno prijateljstvo. Brat, ona i Grančarić sastajali se neprestano. Njegov život stadoše ispunjavati popodnevni »jouri«; volio je sjedjeti s njom u kavani i uživati u glatkom govoru njenom. Klara nije gotovo još ništa proživjela, ali je imala sigurni ženski pogled na svijet. Grančarić je naslućavao osim toga, da je to posljedica teških iskušenja u obitelji i borbe s roditeljima radi toga, što su se ona i brat sa svim oduševljenjem predali pokretu mladosti.

Toga oduševljenja Grančarić nije mogao pravo da razumije. Ona, tako prava djevojka i tako fina

umjetnička duša, — pa eto, nije joj teško cijelu noć baviti se korekturama, brošurama i proglasima, prevoditi na francuski izvještaje o pokretu, izvješćivati drugove i družice i kraj toga živjeti prilično oskudno. Roditelji nisu mnogo slali, no u njih je bilo malo potreba. Osim čaja i kavane nije bilo drugog luksusa. Razlika između Grančarićeva lagodnog života i njihova oskudijevanja nije se toliko opažala. Grančarić je Klaru u jutro znao čekati u kavani, kamo bi došla poslije svojih satova na konzervatoriju. Poslije podne bi se sastajali u njihovu stanu — i to je bilo sve, što je Grančarić mogao vidjeti od njihova živovanja.

Kao dobre prijatelje, Grančarić ih pozove četiri mjeseca iza prvog susreta, neka pođu s njim na put. U Klare bilo baš nešto novaca i ona odluči poći bez — brata. Ni nju ni Aleksandra nije nimalo smetalo, što ide sama u društvu s Hekto-

rom; oni se, živeći izvan društva i društvenih veza, gotovo i ne spomenuše, da bi u tom bilo što neobično. A — odnošaj među Klarom i Hektorom bijaše i zbilja samo odnošaj dobrih prijatelja, — sâm Grančarić bojao se je, da izjavom ljubavi ne prekine harmoniju »obitelji«, u koju je sad spadao i on.

No na tom se putu promijeni sve. Klara nije mogla da živi kao on — ona je smišljala, kako će — hraneći se više puta za večeru i čajem, — proći s njim komad Njemačke. Dvije tri večeri ona ostade u svojoj sobi u hotelu i ne htjede da večera s njim; kad ju je pitao za razlog, ona mu prostodušno prizna.

I upravo iz toga razvi se razgovor, u kojem on na kraj kraja uhvati njenu ruku i ona se nađe na njegovim grudima. »Naučno« putovanje prometne se u svadbeni put. Ona napiše bratu, da je odlučila s Hektorom živjeti kao s mužem, i to je bilo sve. Da se vjenčaju, o tom

nije među njima bilo ni govora; dostajalo im je, da se kao dvije ptice skiću svijetom i uživaju u zajedničkom živovanju. Klara Borisovna ostavila se na neko vrijeme i agitacije, — sve njemu za volju, i Hektor proživi tri mjeseca kao preporođen, pun snage i života.

Kad su se vratili u Beč, ona nastavi nauke i poslije nekoliko mjeseci razloži Hektoru, kako bi bilo dobro, da se rastanu na mjesec dana. Učinila je to s tolikom ljupkošću, dokazujući mu, da mora svršiti nauke, jer »žena mora da bude samostalna«, i da je uvijek dobro rastati se na kratak čas, jer čežnja veže jače od užitka, — te je Grančarić na koncu — doduše s bolju — popustio i otišao u München.

Tu ga je našla vijest o očevoj smrti.

VII.

Pismo, što ga je Grančarić jutros primio, od nje je. I premda

zna, da mu ona ni jednom riječju ne će spočitnuti, što joj se u ova tri mjeseca nije nego po koji put javio kartom, — njemu je ipak teško.

Zna on njen ton, ozbiljan i miran, kako ju je bio navikao slušati — nju, svoju ženu. Dok su još živjeli skupa, i dok se on, kao i prije, u Beču bavio svojim poslom, a ona još uvijek svršavala konzervatorij, njemu nikad nije palo na um, da ispituje, što znači ta riječ: »moja žena«. Osjećao se je doduše vezanim uz nju, — i sigurno, sigurno je ne će ostaviti; no tek sad, kad se je ova nesreća survala na nj, tek sada bude mu jasna ta velika riječ.

A jednako jasno mogao je sada da progleda i vlastiti život. Ne da bi korio sam sebe, — on nije ničemu kriv — ne da bi napuštao svoju davnu maksimu, »da samo ugodan život vrijedi«, — ali nešto drugo, nešto sasvim drugo rađalo se u njemu.

Nikad prije nije mu padalo na pamet, da pita, što je on usred svih tih ljudi, s kojima je vezan, što znači za nj njegova obitelj, društvo i t. d. Sada pak — iz početka nehoteći, ali kasnije gotovo s nekom zlobnom logikom, stao je raščinjati svoj život. Teško, teško bivalo je Grančariću u takvim časovima. Umjetnik u njem rado je sintetizirao — i tako je on, ne više samo u fantaziji, već pače u previše jasnoj svezi s faktičnim prilikama, viđao čitav niz događaja i dispozicija, što sve spada pod jednu oznaku: život Hektora Grančarića.

Prvi put poslije onoga događaja, kad je saznao, da ništa ne posjeduje, on je razmišljao o tom. A kasnije, kad je došla ona scena s materom — i on još iste noći sanjao o ocu, koji se morao otrovati sâm — onda je sve navalilo na nj još s većom snagom.

Sumnjao je o sebi, nije znao, čim da se utješi.

Kako je krivo, kako zlo bio proračunan njegov život! Napola umjetnik, napola žurnalista, napola liječnik, — pače i napola čak muž svoje žene — govorio je Grančarić u sebi, ironizirajući sâm svoj položaj. On, čovjek, koji nikad još nije došao u priliku, da osjeti siromaštvo, oćuti se nemoćan i kukavan pred teškim zadatkom, što ga je čekao.

A nije imao ni volje ni snage, da samo i pokuša rješavati taj zadatak. Ta kako bi! Kako će se on moći naučiti na ljude, s kojima se je bio raskrstio — kako da se odreče načina života kozmopolitskog, kako da se zabije ovdje negdje — u ta gnijezda, koja su ga plašila samom svojom tišinom! Da bude doktor gdje vani, to nije moguće, — da bude ovdje . . .

Crnilo mu se pred očima na tu misao. A osim toga, gdje će već u njega biti ustrpljivosti, da opet uzme u ruke davno neviđene knjige, da se opet nečim sistematski

bavi, on, koji je već godine i godine proživio kao diletant umjetnik!

Pa onda ona — Klara. Da ju dovede amo, da ovdje dosađuju jedno drugomu — njih dvoje, djeca velikoga svijeta, koju je možda i najviše vezala sloboda svjetskoga života!

Iz toga labirinta nije bilo izlaza. Grančarić je poslije ovakva razmišljavanja znao jedino to učiniti, da bi se silio na mir — i nekoliko dana proživljavao u nekom umjetnom sumoru, u kojem ga je podržavao alkohol i kartaško društvo.

Osjećao se je sve slabijim i kukavnijim, što je sve zaigralo u njem, kad je od majke čuo, da ona još ima taj jedan svoj brod i nekoliko hiljada gotova novca — jer to je bio njen miraz, koga nije htjela dati mužu nikad. Hektor je pogodio, da je upravo to razlog očevoj smrti: otac nije dobio od nje posljednjeg potpisa na mjenicu, (on je na vlastite oči vidio mjenicu ispunjenu,

ali bez potpisa) — i ubio se! U prvi mah, Grančarića se to užasno dojmilo — no eto, on je tako slab, te ne može ni da išto učini protiv toga. Možda on i sad živi na račun tih novaca, radi kojih se je otac otrovao!

Na njega, nevikla grubim krizama života, krizama kruha, survalo se sve to prenaglo — i on se nemoćno i makinalno podavao struji, neka ga nosi.

Ne uzrujavati se — i odgađati riješenje, to su postali gotovo nesvijesno njegovi glavni principi. No opet je svaki dan sve jasnije osjećao, da se sve to ne da odgađati — a da odluči — što? Kako?

Eto — i ona mu opet piše. Dakako — i to čeka da se riješi. Grančarić ustane s divana i ode opet do noćnog stolića, no kad je uzeo u ruke pismo, bude mu ujedared tako tužno, te i ne opazi, da se je pismo iz njegove ruke osklizlo na pod. Sav

očajan baci se na krevet i utisne glavu u jastuk.

Za sve to vrijeme, što je kod kuće, nešto se čudno javlja u njem, on razmišlja o tom, što znači sve to, što se njemu dogodilo. Nije ga zadovoljavala misao, da je »slučaj« kriv — Grančariću je postalo nekom potrebom, da sve to izjasni — sredi — da ima neka drama, novela o tom — što li...

I nejasni, nesigurni osjećaji redali se zbilja u njegovoj duši. Tri mjeseca nesaveznog razmišljanja urodilo je ipak nečim jasnim i logičnim, kako mu se činilo — i Grančarić, ne nalazeći snage, da se opre zlu, šo ga je snašlo, zadovolji se time, što je u sebi vidio žrtvu nečega slabo poznatoga i nejasnoga.

Kad je ono redao očeve papire, ta mu je misao postala još jasnija. A onda, ona drama među mužem i ženom — pa sadašnji život njegov.

Hektor zavuče glavu još jače među jastuke. Oči, do kojih ne do-

pire ni tračak svijetla, zaklopljene su — no on osjeća neku škuru pigmentiranu plohu, tamnocrnu, sa prelazom u sivozeleno. Za tom plohom gleda ga Klara Borisovna — eto, to je ona.

Grančarić naglo dignu glavu. Za Boga — ta još nisam lud!

Čelo mu je gorjelo. I opet stane hodati, da se umiri, i zapali cigaretu.

VIII.

U sobi je bilo gotovo već posve tamno. Grančarić nije pravo ni opazio, da će se naskoro spustiti mrak. No kad su se dimovi cigarete stali gubiti po toj tamnoći, najedamput ga obuze strah pred sumrakom.

— To upravo i jest zlo, što se dajem na razmišljanje u toj tmini.

U isti mah osjeti Hektor zagušljivi zrak neprozračene sobe i pođe k prozoru. Zelene se zavjese maknu i Hektor jednom kretnjom otvori prozor tako, da mu struja toploga zraka ravno udari u lice.

Vani je već prije dva sata bila prestala kiša. No zato se još većom snagom diglo more. Jug, dolazeći negdje iz daleka, daleka, dizao je silne valove.

Grančarić se zagleda u široku pučinu. Jedva se još razabiraju konture otoka i gotovo izgleda, kao da more upravo ovdje, otkuda dolazi jug, i nema kraja. Nebo je sasvim posivjelo — gotovo i nema oblaka na njem, već je sav horizont jedna tamna i tjeskobna ploha.

A pod njom se diže i uspinje more. Čudno je to more danas, ne samo po snazi svojoj. Boja je njegova zelena, tako zelena, kao boja rijekà, oko kojih su visoki bregovi sa šumama. I ne samo takvo, još svjetlije zelenilo križa se među bijelom pjenom valova.

Ti valovi udaraju visoko. U samoj luci, kad su ih već napola razbile stijene, kojima je ograđena,

oni još uvijek mogu da se sa strahotnim šumom odbiju o svaku pukotinu, o stube i zatončiće. A što dulje traje jug, to je jači. More je već nabujalo tako, da će gotovo zaliti luku — ono se diže, gotovo i prijeti samim kućama.

Grančarić se zagleda u svu tu sliku. I čudo! Kao da je taj čas u njega bilo dubije poimanje za ljepotu prirodnog elementa nego za vlastitu bol, on se za čas umiri.

No samo za čas. Jer što je dulje gledao razbijanje valova — i tu neobično zelenu boju mora — to ga je više hvatala obična njegova nervoznost. On gleda taj jug kako se diže — odakle? — kao da ne zna nitko, — i dolazi amo k nama, — i tu kod nas dariva nas ovom zelenom, tjeskobnom bojom i ovim visokim morem.

— Iz daleka — sasma iz daleka, stala se u Grančariću javljati slika. Nije bilo logičnog reda u svemu tom — no čudnovato! — njemu je ta

slika mora, koje ne znaš odakle dolazi amo, — u jedan čas popunila sve njegove osjećaje od ova tri mjeseca. I Klara on sam i otac i mati — sve je to imalo mjesta u slici — sve je to vezalo zajedno zeleno, visoko more, tjerano jugom. I ovaj osjećaj, da je žrtva i da pita »što sada?« sve se jasno i lijepo spleće s tim, — Grančarić ne bi mogao kazati ni kako ni zašto, no dok on gleda taj divlji i daleki jug, njemu se vlastita nesreća objašnjava u jedan jedini čas:

I to, zašto se on, sin običnog trgovčića, koji se trudom i mukom podigao do gavana, odmah zove Hektorom — a ne Martinom ni Jakovom, kako su se sigurno kršćavali svi pređi njegovi. I to, što njegova mati od obične ženice postaje gospođom i tjera muža na spekulacije. I to, zašto se on, taj isti muž preračunava u svojoj snazi i propada u spekulacijama. I to, zašto on, Hektor Grančarić iza toliko godina

dolazi u rodni dom i vidi, da je tuđinac. I dalje, dalje. — Svoj život kozmopolite i svjetskog čovjeka, svoje zajedničko živovanje s Klarom, koje je samo moguće u tom društvu. Svoje navike, svoje alire umjetnika — pa onda siromaštvo, onemoglost, nedostatak energije...

Jug, jug — i zeleno more. Ono more, što dolazi iz daljine i što prijeti našim kućama. Ovi naši sitni zatoni vezani su s njim — a ipak...

Grančarić ne misli jasno, no on osjeća sve, gotovo fizički.

Mi smo prvi, koji smo pali žrtvom dodira s tim, što dolazi iz daljine. I otac, kojemu je iz te daljine došla požuda za spekulacijom, i ja, kojega je ta daljina učinila nesposobnim za život. Ne radi se samo o novcu, ne, — radi se samo o tom, da sam ja morao pasti, jer prvi uvijek padaju u bitci...

Ne, nije se Grančariću nadala riječ »novo vrijeme« ili što nalik. Jedino taj osjećaj Juga, što ruši

sve, jedino to ispunilo je njegovu dušu i povezalo sve te besmislene slike. Nije ni jasno mogao doseći u sebi misao o jednoj jedinoj generaciji, koja ima da spoji dva svijeta — nije ni mogao da okrsti nekom zgodnom riječju sve, što je osjećao...

Samo, kad je more stalo da udara još jače i jug dovaljao ogroman val na sam sjeverni dio luke, gdje je bilo naslagano nekoliko hrpa dužica, Grančarić se zagledao u zelenu gromadu, kako se razbija u bijele kapljice i vuče sa sobom natrag u more sve, što nađe.

Jedna je dužica plivala po toj razbitoj gromadi i sve dalje i dalje nosilo ju zeleno more.

Gle — to sam ja — pomisli Grančarić i s gorkim smijehom okrene se od prozora, da zađe u svoje obično večernje društvo.

KVATERNIK I STARČEVIĆ

Ulomak iz „Rakovice"

U svojim bilješkama Eugen Kvaternik zove Antu Starčevića uvijek Starcem, dajući mu ovo ime od milja, kojim ga je okrstio u mladosti kao svog instruktora, a i političkog učitelja. »Starac« potječe očito od samog prezimena Starčevićeva; uistinu je odnos između Starčevića i Kvaternika bio, nešto radi razlike godina, a još više radi razlike temperamenta, obilježen onom udaljenošću,koja dijeli mladost od starosti. Starčević je u čitavom svom životu stajao daleko od ljudi, pa i nad svojim najvjernijim pristašama. Narod je u njem vidio patrijarhalnog mudraca, koji po umu i iskustvu ima pravo da bude vođa. Kvaternik ni kod sitnih ni kod krupnih zapisaka svoga Dnevnika ne govori o Starčeviću drugačije nego o bliskom prijatelju, ali to ipak prijateljstvo zrelijega i u svojim nazorima ustaljeni-

jega muža sa genijalnim, ali u svojem osjećaju često prebujalim mlađim drugom. Znalo je među njima dolaziti i do nesuglasica, temperamentni Kvaternik gdjekad se zadere i oštrijom riječju o »Starca«, koji mu je odviše jednostavan; u zaključnom pothvatu Kvaternikova života Starčević nije sudjelovao, pače je rakovičku »smutnju« smatrao namještenom od neprijatelja stranke prava. Ova dva pravaška Dioskura ne bijahu nipošto od iste ili slične duševne građe; poznato iskustvo, da se oprečni psihološki tipovi rado vežu u harmoničko slijevanje, potvrdilo se je i ovdje. Uza sve razlike odgoja, načina života, vjerskog nazora, a i političke metodike, Starčević i Kvaternik usporedo vode pravašku politiku u njenim prvim strogo načelnim i programskim godinama, i njihove se političke formule razlikuju samo po stilu, ali ne po duhu.

Starčević je Ličanin, sin sela, koji se odgaja u zapuštenom podvelebitskom kraju, kod strica župnika; on je self-mademan svojih teško i polako stečenih nazora, skroman od navade, ponosan na svoju osamljenost, divlji naprema ulaštenoj civilizaciji i do tvrdoglavosti dosljedan u svojoj političkoj logici, koju je crpao iz Velike Enciklopedije i iz djela prethodnika Revolucije. Starčević ima sve biljege samouka, koji u dvostrukom znoju stiče svoja znanja; ali ova se zatim ne kolebaju. Društvo nije ni moglo djelovati na Starčevića, jer ga nije ni poznavao svojim mladićkim godinama; pa i kasnije, usred Zagreba, Starčević postaje pustinjak, živi bez komfora i nikako ne može da vjeruje ljudima, koji su se okružili ugodnostima života. Oštri i prodirni njegov duh očitovat će se prečesto u rugalici, koja je tako lična, da ju ne bi mogao ni izreći čovjek društva. Pod svim obiljem fraze, kojim se Star-

čević služi u svojim adresama na kralja, jasno se osjeća, da je za Starčevića kruna samo simbol. Vlastodržac sa pratnjom dostojanstvenika i činovnika, koji predstavljaju dvor ili društvo, u njegovim je očima niži oblik čovjeka. Gotovo sa diogenskim prezirom svijeta, »Starac« je ostao bohem do kraja svoga života. Zadržavši svoju ježevsku slobodu, pa i pod cijenu oskudice, boravi svoje dane većinom usred četiri zida, zabavljen daleko više mislima o općenitosti, nego o svojem interesu. Pošto nije svoje nazore izradio u školi ni izgladio ukrštavanjem suprotnih mišljenja, Starčević je svoje misli izražavao kao aksiome, i u stvarima duha nije poznavao relativnosti. On je autokrat do skrajnih granica, tako da u svojim stranačkim uputama ne će da prizivlje k sebi mnogo ljudi, već nekolicinu stalnu i bez nijansa. Starčević je za alineju upotrebljavao riječ »seča«, što bi imalo značiti odsječak. No

sjekla je i svaka njegova izreka, sve je odrezano udarcem, beskompromisno i dogmatski neosporno.

Eugen Kvaternik sin je građanske obitelji, odgojen po starom običaju i redu. Na javni život ne pripravlja se predenjem misli u svom kutu, nego izvadcima iz knjiga o govorničkim uspjesima, pa učenjem jezika, kojih je znao dobro četiri u govoru i pismu, a još četiri prilično. I Kvaternik i Starčević bijahu teolozi, i jedan i drugi postadoše pravnicima. Kvaternik je izučio pravo, ali nije nikad imao znatnijega advokatskog posla. Odlazeći prvi put iz Hrvatske, prodao je kancelariju sa svim procesima za 500 for. A prihod svih parnica što ih je vodio, kad mu je povraćeno odvjetništvo, nije bio ni toliki. Starčević nije bio jurista po zvanju. On je doktor filozofije; ali njegov duh, strog u logičkom razlučivanju, učinio ga je piscem znamenitih predstavaka, i što je još značajnije, glavnim pomoćnikom u

kancelariji jednoga od prvih tadašnjih zagrebački odvjetnika, dra Šrama. Iz mlađih dana Kvaternikovih sačuvana je drama »Miroslav«, koja je po stilu sasvim nezreli pokušaj; Starčević već zarana ima vještinu stihotvorca, i u svim svojim literarnim radovima sudi sentimentalno, a pogotovo bez one mlohave svjetske boli, od koje boluje »Miroslav«. Ljubezan u općenju, ali nemaran u svojoj vanjštini, Starčević je ostao svega života pustinjak; žena nema uloge u njegovu životu. Kvaternik voli prisjev građanskoga sjaja, i u svečanim zgodama rado oblači hrvatsku magnatsku halju s agrafama i resama. Sjaj stare historije bit će da je Kvaternika privukao pravaštvu, daleko više negoli hladni stoicizam Starčevićevih maksima. Dok se je Kvatenik osjećao mučenikom života, Starčević je također imao očajnih dana, kad je zdvajao i nad svojim radom i nad neshvaćanjem naroda, ali taj očaj bijaše očaj prezira. »U otadžbeničkom radu nadati se, dolikuje luđaku, zdvajati dolikuje prevarenom luđaku. Uspjeh ne stoji ni od mene ni od nas, ni od našega naroda sama, i zato ja niti mu se nadam. Bez obzira na uspjeh, ja ću, u koliko budem mogao, ispuniti svoje držanstvo«. Ovu izreku Starčevićeva naputka ne bi nikad napisao Kvaternik. Kvaternik je u političkom radu na prvo mjeso stavljao optimističku vjeru u uspjeh. Pobjeda je za nj sigurna, i onda kad on sam lično trpi, kao i njegova stvar. Jedna druga izreka naputka glasi: »Svakomu treba dati prilike da ne mora biti siromah. Pak onda, ako bude siromah svojom krivnjom i ako bude drugim škoditi gledao, udri bez milosrđa po njem.« U potpunoj oprei s ovom nemilosrdnom osudom siromaštva, Kvaternik je držao cijeloga svoga života najdubljom onu riječ biblijsku, da je Bog odabrao neznatne ovoga svijeta za to da smuti moćne. Dok Starčević i prema naj-

bližima čuva svoje dostojanstvo vođe. Kvaternik je razgovorljiv i iskren. U Dnevniku bilježi gdjekad potankosti svojih nevolja sa djetinjskom bezazlenošću. Razlika je u psihološkom tipu tolika, da su njih dvojica mogli biti politički suradnici, ali nikad nisu bili intimni prijatelji. Prvih mjeseca Rauchova banstva Kvaternik je znao ostati bez novčića u džepu i krpao se posuđivanjem sitnih svotica. Posljednji, na kojega se je obratio, bio je Ante Starčević. Makar su stanovali u istoj kući i radili u istoj redakciji, između njih, po razlici ćudi, ostala je uvijek ona razlika između »Starca«, koga je iskustvo naučilo ledenoj tvrdoglavosti, i mladića, koji je, nošen vjerom Ikarovom, poletio u samu smrt.

Vjernik i skeptik — evo dolazimo do najkrupnije razlike u psihi pravaških Dioskura. Starčević je po svojim nazorima o religiji sasvim pod uplivom prosvjetne literature francuske. Zna se, da je u svojoj mlađenačkoj drami »Porin« slavio poganstvo drevnih Hrvata, uzdižući ga iznad civilizacije kršćanstva. Poznata su njegova priznanja, da nikad ne bijaše pobožnjak na glasu i njegove prezirne izreke »o štetnosti verah i popah«. Kvaternik bilježi ovu anegdotu: vrativši se iz drugog progonstva pošao je k »Starcu«, koji nije ni znao za njegov dolazak, i našao ga u snu u krevetu. Probudivši se Starčević je uskliknuo: Sad vjerujem da Bog jest, — i pripovijedao mu, kako je imao žive slutnje o njem. Ovaj slučajni izliv vjere kod Starčevića dokazuje, koliko je ta vjera bila nesigurna i slaba. Ona doista nije pratilica Starčevićeva života, jer je Starčeviću tuđa svaka mistika. Kvaternika Renanova analiza Isukrstova života upravo fizički boli. On je prije svega kršćanin katolik, i u stvarima vjere ne popušta ni pod koju cijenu. Na blagdane sav živi u vjerskim obredima, poklonik je svih svetaca u godini, krijepi sebe utjeha-

ma vjere i brani sebe zaštitom božjom i zagovorom svih svetih. Kvaternikov Dnevnik ne navodi samo datume, nego i kalendarske svece, kojima se svaki put utiče za pomoć. Dnevna molitva i posjet crkve u svakoj teškoj prilici života za Kvaternika je svagda sreća i razgovor s Bogom. Kvaternik ne računa u životu nikada s vjerojatnostima zbilje, nego kud i kamo voli računati s vjerojatnošću čuda. U njega nema ni truna stoicizma ili prezira boli, naprotiv on nevolje života osjeća i te kako, ali ih, iza intenzivnog trpljenja, brzo zaboravlja vjerujući vazda, da je milost božja najjači faktor u razvoju ljudi i naroda.

U doba naših roditelja bila je uobičajena riječ »muž«. Govorilo se o muževima stranke ove ili one, o muževima javnoga života, po uzoru onih »Viri illustres« što ih opisa Cornelius Nepos. Starčević je u predgovoru »Pasmini slavosrpskoj« jasno označio svoj ideal muža. To je

Rimljanin iz dobe velikih značajeva koji su radili, živjeli i umirali za respubliku. Grk je za Starčevića Graeculus, Grčić, plesač i komedijaš, junak na liri i u Bakhovu provodu, pjevač i glumac bez kičme, ljubitelj mirodija i tjelesne lagode, sofista i prijatelj hetera. Rimljanin je naprotiv svijestan borac, muškarac koji prezire slasti i vodi se umom, služeći općenitosti. Rimska strogost života u danima aristokratske republike, kad su i djeca učila poznavati dužnosti vladanja, Starčeviću je ideal odgoja; on traži na prvom mjestu značaj, t. j. snagu volje. Da je pisao poput Platona svoju »Državu«, on bi iz nje istjerao sve čarolije, kojima se mašta titra u životu ljudi. Starčevićeva antiteza između rimskog i grčkog duha podloga je njegove poznate teze o slavosrpštini, t. j. o ćudorednom poroku, koji je u stvari porok rase. Kvaternik je u pogledu bizantinstva i slavosrpštine bio sasvim istih mišljenja kao i Star-

čević, ali Kvaternikov ideal muža nije nipošto bio stoički. Starčević je u svojoj oporuci naložio, da ga pokopaju u običnom drvenom lijesu u kojem seoskom groblju zagrebačke okolice. Kvaternik je volio laskave ocjene svojih prijatelja, i njegov ideal muškarca bio je mnogo ljudskiji od Starčevićeva. Muž je za Starčevića nepristupna i hladna veličina, Kvaternik je naprotiv vazda muž svoje žene i drug drugova. Zato je Starčević u rađanju stranke njezin Mojsije, koji joj propisuje dekalog; Kvaternik je njezin taktičar, koji spas Hrvatske traži u oslonu na razne izvanjske sile, i u tom se ne plaši ni krupnih skokova. Starčević je u odlukama polagan, u činima gdjekad teško pomičan, ali kad stvori odluku, ona je zapovjedna. Kad je Khuen, poslije skandala radi prenosa hrvatskih arhivarija u Peštu, dao sabornicu opkoliti oružništvom, zastupnici starčevićanci vijećali su pod glazbenim paviljonom na Promenadi,

da li će ući u sabor ili ne. Starčevića nije bilo među njima. Kad je stigao, pošao je u sabor, a svi ostali šutke za njim, pokoravajući se odluci, koju Starčević nije ni kušao obrazlagati. Autos efa: on je rekao, ili dapače više puta nije ni rekao, nego je samo mahnuo rukom. Priča se za Starčevića, da je znao sate i sate sunčati se i šutjeti, ali kad bi smislio svoju interpelaciju ili adresu, Starčević bi ju saboru otkresao kao da država državi šalje ultimatum. Kvaternik je kud i kamo više čovjek pera, uvijek je spreman da predaje memorandume i da odgovara na članke. Lutajući po svijetu Kvaternik je mogao točnije vidjeti, od koliko se raznih niti plete dnevna povijest. Množini dojmova, kako ih Kvaternik bilježi u svom Dnevniku, odgovara češća i naglija promjena simpatije Kvaternikove. Starčević, kao uvodničar sušačke »Slobode« i kasnije »Hervatske«, piše sa stal-

nim svojim rogatim e uvodnike, u kojima suvereno ocjenjuje veliku politiku evropsku, držeći se nekoliko jednostavnih uvjerenja, koja su nepromjenljiva. Kvaternik u tuđini nije uvijek siguran u svojim pogledima; mrzitelj Austrije, on se do zgode utiče i Rechbergu: vjernik Napoleonov, on se odvraća od Napoleonida, kao što se je odvratio od Rusije; neprijatelj Strossmayerovaca, on prima i pomoć Strossmayerovu za povratak u domovinu, gdje će se — u doba vatikanskog koncila — najžešće obarati na nj. Kvaternik svoje odluke često stvara u afektu, i zato vrhovnim vođom stranke nije bio on, nego Starčević, kojega Kvaternik u svakoj važnijoj stvari pita za mišljenje.

U doba kad Kvaternik u tuđini radi najupornije, stranka prava nije po broju svojih pristaša toliko jaka, te bi Kvaternik mogao svoje tvrdnje o zahtjevima Hrvata potvrđivati plebiscitima u bilo kojem obliku. Kako je već po svojoj prirodi bio čovjek naglih zanosa, Kvaternik je u svojoj taktici mnogi put sasvim daleko od realnosti. Ipak je, kako želimo ustanoviti, kriva ona misao, koja se je uvriježila u gotovo sve dosadašnje poglede na prve početke razvoja stranke prava, misao naime, da je Kvaternik bio stalni programski buntovnik i rušitelj prijestolja, dok je Starčević bio strogi legitimista, koji je tobož dopuštao kao političko oružje jedino taj način, da Hrvati putem spomenica uvjere kralja o svojem pravu. Ova teza o legitimizmu Ante Starčevića mogla je nastati radi toga, što je Starčević svojim adresama davao uvijek strogo službenu stilizaciju, ali se iza njegovih poziva očinskoj vladi Njegova Veličanstva krije prečesto takva ironija, da iza svih navijenih fraza nije teško naslutiti političara, koji ne bi za monarhizam žrtvovao ni jedne jote narodnog prava. Starčević je odgojen na fran-

cuskom duhu, kakav je bio uoči same Revolucije. Mržnja njegova na apsolutističke uredbe Vojničke Krajine vidna je od najmlađih dana. Starčević prezire Prajsku i Rusiju kao tvrđave dinastičke reakcije, njegova je simpatija aristokratsko-republički Rim. U Starčevićevu naziranju nema točnije označene socijalne crte. Ali je narod sasvim ispravno shvatio, da stranka prava znači daleko pučkiju demokraciju, nego što bijaše ona, koju je predstavljala građanska stranka Strossmayerova. Starčević je problem političke promjene u Hrvatskoj zahvatio kao problem preporoda pojedinaca. Kvaternik je vjerovao u pokret mase. Starčević je bio bliži idejama konventa i imao je i u značaju i u strogosti programnog zahtjeva nešto od one ledene mudrosti Robespierrove, o kojoj duhovito govori Grillparzer. Birajući asketski i pristaše i sredstva svoje politike, Starčević je ograničio po-

litičku akciju stranke prava. Kvaternik bijaše možda nagliji u sudovima, ali je i lakše praštao, vjerujući da će za sobom povući, uz božju pomoć, i staro i mlado. Starčević je imao sumnje o ljudima, i samo radi toga nije bio za bunu; no to nije njegovo stanovište teoretsko. Zna se, da je u doba poljskog ustanka Francuska spremala u Zagrebu neku vrstu narodnoga vijeća, koje bi proglasilo nezavisnu Hrvatsku,odboru bi na čelu bio grof Julio Janković, a članovi Bogović, Kušlan i Starčević. Pošto se je radilo o revoluciji i pošto je Starčević ulaskom svojim u taj odbor na nju pristao, očito je, da je krivo postavljati neku opreku između tobožnjeg legitimizma Starčevićeva i revolucionarstva Kvaternikova. U vodstvu stranke oni su se izmjenjivali, kako je tražio čas. Kvaterniku nije bilo sasvim pravo, da su mnogi stranku nazivali starčevićanskom; a i objektivno treba ustanoviti, da su histo-

rijska djela Kvaternikova i njegova politička razmatranja mladež zanosila možda jače od spisa Starčevićevih. Romantika u politici nalazi više pristaša od satire. Kvaternik je pogotovo smatran hrvatskim diplomatom naprama svijetu; o njegovim konspiracijama širile se glasine, koje su ga obavile nekom čarovitom maglom. Dok je boravio u tuđini, Kvaternik vrijedi kao idealni zastupnik hrvatskih težnja u svijetu; njegova francuska knjiga o povijesnoj ulozi Hrvata zapravo je prvo propagandističko djelo hrvatsko na jeziku diplomacije. U svemu tomu Starčević je imao, i sa pismima, kojima je stajao u stalnoj vezi s Kvaternikom u tuđini, i sa svakodnevnim razgovorima doma, neprestano udjela. O rivalitetu između Starčevića i Kvaternika ne može biti govora, pogotovo ne u onom smislu, kako su se kasnije dijelila i raspadala pravaška krila. No pored svega vazda suradničkog odnosa i poštovanja međusobnog, ostala je na dnu ličnosti osnovna psihološka razlika. Zanešenjak otišao je u Rakovicu, i u toj katastrofi, jedini put, u stalnom zajedničkom političkom poslu, Kvaternik i Starčević nisu se našli zajedno.

*

Kad pogledamo događaje života nesretnog u krupnim zgodama i zagušljivog u dnevnim sitnicama, kad se udubimo u ispovijesti Dnevnika ispisane na hiljadu stranica nemira, kad se uvjerimo kako je rijetko na svom životnom putu postizavao ma i najmanji dio onoga što ljudi uspjehom zovu, moramo se zapitati, koja je bila ona čarobna moć, što je Kvaternika držala ponad svih nedaća života. Jer on je samo u našim očima nesretnik. Ima i časova kad se i sam osjeća mučenikom, ali je poput viteza iz bajke imao siguran oklop protiv svake strijele. Neranjiv je, jer ga štiti vjera. I to ne vjera

u ideal politički, jer bi takva vjera bila ipak preslaba, da ga uzdigne izvan obzira i osjećaja ljudskih. Sve što je imao, žrtvovao je narodu, ali ta žrtva nije vezana s mišlju i nadom, da će sustavnim odgojem i polaganim uspjesima doći do sreće i slobode. Njegova vjera je vjera starozavjetnoga psalmiste, koji ima svoga boga zaštitnika i njemu se s pouzdanjem utiče u svakoj nevolji. Kvaternik je ostavio teologiju i možda nije imao smisla za apologetička opravdanja vjerskih istina, ali njegov vjerski osjećaj je tako dubok, te bismo u hrvatskom javnom životu uzalud tražili sličan primjer spoja vjerskog i narodnog osjećaja. Strossmayer bijaše biskup i povijest će ga vjerojatno moći ocijeniti samo onda, ako iz njegove glavne misli o sjedinjenju crkava, i prema tomu o pobjedi kršćanske prosvjete u Evropi s pomoću slavenske vjersko-političke zajednice, izvede sve ostale njegove političke osnove. Kvaternik govori izravno sa Svemogućim. Njegova religioznost nema nikakve prisjene novovjeke; vjeruje poput djeteta, poput onih koje je Isus Krist proglasio blaženima u svojoj besjedi na gori. Posljednji biti će prvi; neznatne na ovom svijetu izabrao je Gospod — oni koji su zapostavljeni, i ljudi i narodi, dolaze na red da postignu spas i blaženstvo. Kvaternik dakle, pošto osjeća svu ogromnost ovakova jamstva božjega, ne očekuje od ljudskih snaga pomoći, pače on te pomoći ni ne treba. Bog upravlja i pri Bogu je sve moguće: spas i vlastiti i narodni dogodit će se po odluci Providnosti, kojoj je moguće i čudo. U jednoj političkoj svojoj raspravi citira Henri Martina, koji je, premda libre penseur, napisao: »Franceska je umirala. Spas činjaše se nemoguć. Uistinu, otkuda da se spas pokaže, kadno su klonule sve ustrojene sile društva franceskoga: kraljevstvo, velikaši, plemstvo i građanstvo?«

»Spas nadođe iz onih dubljina društvenih, u kojih drži Providnost kao sahranjene djevičanske sile i nepoznate samimi sebi, da njimi obnovi društva koja pogibaju...« »Jedna seoska djevica spasi Francesku. Ne! nadahnuto to dijete ne bijaše igračkom iluzije...« »...ali ima u tom i dio božanstvene istine, dio nutrnjega nadahnuća, koje proizlazi iz vrela sve istine.« Tako odgovara Martin na pitanje, otkuda je mogao nadoći spas Francuskoj, a Kvaternik upliće u razmatranja o Providnosti svoju primjenu na Hrvate: Može li se što strašnijega pomisliti? Nemojmo dakle ni mi Hrvati zdvojiti, pa kad bi se i o nami moglo u tom pogledu ustvrditi: tout comme chez nous! — Nego pitajmo i mi, kao što pita i franceski povjesnik... »mi smo ovo ovdje izveli zato, da svaki prosvijetljeni i pošten Hrvat, imajući vjeru u pobjedu pravice kroz Providnost, oćuti u sebi, da se i u njegovih grudih krije čitavi jedan svijet, vlastan potresti sudbinom svojega naroda, ako ga na to pozvati Promisao dostojnim bude držao!«

Iz povijesti Djevice Orleanske Hrvati dakle mogu naučiti dvoje: prvo, da spas dolazi iz dubine društva, i drugo, da svatko može potresti sudbinom svoga naroda. Tko je taj svatko? Očito sam Kvaternik, i onaj »poziv života«, o kom češće govori u Dnevniku, sastoji se u tom, da on makar kao neznatni pojedinac, po čudu koje je slično čudu Djevice, može spasiti narod. Ovo je najdublja istina vjersko-narodna, i prema njoj nemaju moći ni promjene političke, ni napori rušitelja vjere. Vrhovni je vođa narodnog udesa Bog, a nosioci etičkog napretka čovječanstva jesu oni najmanji i najprezreniji.

Ovo evanđeosko uvjerenje držalo je Kvaternika do konačne žrtve. Potvrdu je za to nalazio u svakoj većoj činjenici svjetske povijesti, a i u

svim znatnijim događajima svoga vremena. U posljednjoj knjizi Dnevnika ispisao je čitave stranice izvadcima iz jednog životopisa Kristofa Kolumba. Po pričanju životopisca Kolumbo nije pošao otkrivati Ameriku ni kao pomorac ni kao zemljopisac, koji je tražio nove pute oko svijeta, a još manje kao conquistador. Potakla ga je misao, da spašava i podupire kršćanstvo, i način kako je došao do samoga dvora španjolskoga. Za Kvaternika, koji u najsitnije potankosti tumači taj dio Kolumbova života, i otkriće Amerike je jednako čudo od Providnosti, kao što bijaše spas Francuske po Djevici Orleanskoj. Neznatni Kolumbo otvorio je novo razdoblje povijesti ljudstva, jer je koracima njegovim upravljala Promisao. Kvaternik na kraju ovih bilježaka i »svoje poduzeće« preporučuje Bogu i božjoj pomoći, uspoređuje svoj poziv s pozivom Kolumbovim.

Uvjet je ove vjere, dakako, božanstvo Kristovo. Kvaternika je strahovito uzrujalo pisanje Renanovo. Ako je Krist samo čovjek, pada sva njegova životna zadaća. »Pitanje ovo o kršćanstvu za mene je od skrajne važnosti. Ja osnivam cijelo moje djelovanje na pobjedi kršćanstva. To mi je jedina nada u mojim strašnim mukama. Ali nije čudo, da mi duša teži za osvjedočenjem mojih uvjerenja i nada.« »Neizmjerno boli dušu moju grozno i upravo nepošteno napadanje infamne, tobož liberalne štampe franceske na kršćanstvo i na sve, što kršćanstvom diše. To truje moj duh i uznemiruje. Bog mora kazniti prokleto i nepošteno baratanje sa svetim stvarima. Nema broja, gdje se ne huli i ne crni vjera i sve što uz nju drži, i to na najglluplji način, da ti se koža ježi. No tješim se ovim: ili je kršćanstvo i Evanđelje zbilja djelo božje, a Isus naš Bog i Spasitelj, kako nepobitno vjerujem, tad tu sveti-

nju nikako bogu mrsko huljenje ne strovali. »Vrata paklena ne će nadjačati hrid istine.« Onda ni moje djelo i poduzeće, osnovano na čvrstoj vjeri, ne će propasti. Mogu smjelo nastaviti.«

Umirile su Kvaternika brošure Michona i Dupanloupa o kojima kaže: »Nikada nisam podvojio o istinitosti i božanstvu kršćanstva, ali da ga je moći poduprijeti i dokazati tako uzvišenim razlozima uma, nisam mislio. Sad je duša mirna.« Koliko mu je potreban bio taj mir duše, svjedoče gotovo svakodnevni njegovi zapisci. Na prvoj stranici milanskoga Dnevnika iz god. 1867. zabilježena je posveta:

»Bože Svemogući! blagoslovi premilostivo djelo ovo —
Majko Spasitelja moga! moli za mene i moje,
da uzmognem pobilježivati sretnih dana!
Isuse! Usluhni me!«

Dana 7. travnja zabilježeno je: »Hvaljen i slavljen budi Isus-Bog i Spasitelj naš! O ne badava bude današnjim sv. Evanđeljem razveseljena duša moja obzirom na veliko čudo s Lazarom učinjeno, kadno Spasitelj kaza Marti: »Nonne dixi tibi (muzika svira u ovaj čas!), quoniam si credideris, videbis gloriam Dei?« O da! Bog je Svemogućan, ja još jučer zdvajah, čovječji sudeć, ali pri Bogu je sve moguće.«

»Dana 18. travnja 1867. In Coena Domini.

Pomirih se u savjesti mojoj s Bogom-Spasiteljem mojim, ispovjedivši se jučer, a danas, na dan Uspomene sv. Euharistije ustanovljene, pričestih se u crkvi Barnabita. Bože Svemogući, posveti to djelo, a dopusti premilostivo da današnji blagdan isto takovim činom mogu osliviti u dragoj mojoj i oslobođenoj domovini! Lani taj sv. dan opsluživah u Brescii; što se sve ne pripeti odonda sa mnom i s Austrijom: o moj

Bože, dovrši sa zlobnim i koji me u sužanjstvu drže toli nesmiljeno!«

Ovakovih ekstaza i usklika pune su stranice Dnevnika. Nema dana kad se ne uteče svecu ili svetici. Ovaj Lazar, koji je vjerovao i vidjet će slavu božju, ovaj prorok, koji vapi pomoć Gospoda, to je Kvaternik u svakom času svoga života. Novi zavjet je knjiga koja ga prati do u samu smrt. Na papirićima ostavio je mnoštvo izvadaka iz Apokalipse i Pisama apostolskih. Gotovo i svi njegovi citati potječu iz Biblije. Isti njegov »Hrvatski Glavničar« ima motto iz proroka Jeremije. Stalno posjećuje crkvu vršeći vjerske dužnosti s potpunim predanjem. Božić i Uskrs za nj su blagdani, kojima prati sve crkvene obrede. Molitva mu stalna utjeha, i nema iole važnije odluke života, koju ne bi najprije otklečao i izmolio od Boga. Kod franjevaca na Kaptolu imade svoju Madonu, koja mu je posebna zaštitnica; k njoj šalje istoga Starčevića, da se ovaj za zahvalu pomoli, kad ne može on sam, jer je u progonstvu.

Vjerski je osjećaj prodro u čitavo naziranje Kvaternikovo, te je njegov strogo crkveni katolicizam odlučio u svim krizama, kad bi vjersko načelo došlo u sukob s bilo kojim inim interesom. U Rusiji Tajna knjiga nije se činila Kvaterniku ni uputom ni obvezom, neka i on u ruskoj službi pomogne pravoslavlje. Smatrao je prstom božjim, što je on katolik doznao za tajne neprijatelja katoličanstva. U dogovorima s Rechbergom odlučan je za nj savjet rimskog kardinala. Ne smatra sebe nikako natražnjakom, ali Strossmamayerove govore na vatikanskom koncilu odsuđuje tako da nadvisuje Starčevića i stiče pohvalu kaptolskih klerikalaca.Starčević je bio za to, da se biskupi biraju, ali je Strossmayerov nazor o protestantizmu označio kao sablazan, pošto je protestantima Biblija knjiga kao i sva-

ka druga, dok učešća crkva na Zapadu i na Istoku jedino smije tumačiti stvar vjere. Kvaternik hoće da papa bude vladar, i kad su mu Talijani oružjem oteli Rim i Rimljane, nazivlje to prostim razbojstvom. Interes crkve za nj je u politici prevažan. Nije slučaj, da ga u godinama njegova najživljeg publicističkog rada posjećuju osobito klerici i što on sam uvijek rado prima vezu s Kaptolom. Na Kaptolu postojala je opozicija protiv Strossmayerova liberalizma. Kad je na povratku iz Rima triumfalno bio dočekan u Zagrebu, pojavila se je struja, koja je tražila javni istup protiv manjine koncila. Poznato je, da se je Strossmayer kasnije pokorio kuriji, ali u doba Preradovićeve pjesme »Drhtnu Rim vječni«, širila se je, naročito kod političara, misao, da će Strossmayer u svom galikanizmu poći do hizme, koja bi imala biti neki samostalni njegov pokus crkvenoga sjedinjenja. Strogo katolička struja

kaptolska poslala je u boj protiv tih namjera dra Žerjavića od mlađeg svećenstva, koje je prianjalo pravaštvu. Žerjavić je spremao knjigu protiv Strossmayerovih govora na koncilu, a posjetivši Kvaternika, otkrio je ovomu još dalekosežniji pothvat. Kaptol je naime bio zaključio izdavati dnevnik, koji bi pobijao liberalizam. Uredništvo toga dnevnika Žerjavić je ponudio Kvaterniku još za vrijeme zasjedanja koncila. List je već imao 6.000 for. skupljene kaucije. Kvaternik je mislio, da je probitačnije da bude urednik svećenik, ali je sav sretan obećao suradnju: »Te tako eto Bog Svemogući otvara mi »ostium magnum« djelovanja najugodnijeg mi! Nisam dakle badava u svijetu zbirao u košnicu filosof.-religiozna znanja! O moj dobri Isuse-Bože, najveća mi bude slast Tebe braniti! Indi bi se ipak ispunilo ono: »Docebo iniquos vias tuas, et impii ad te convertentur.« Budi slavljeno ime božje«.

List Žerjavićev nije izišao, on je sam napisao knjigu o infalibilitetu. U ostavštini Kvaternikovoj sačuvan je nedovršeni rukopis članka, što ga je Kvaternik bi namijenio Žerjaviću. Radi članak o temi »Svjetovnjaci prema suvremenoj znanosti i kršćanstvu«, i ima motto: »... rationabile obsequium vestrum.« Ad Romanos, XII, 1.:

»Čudno doista: poganskomu bajoslovnomu, s tiranlukom Caligula, Nerona i t. d. sprijateljivšemu se obrazovanomu rimskomu svijetu pojavivše se kršćanstvo jest benavost (stultitia); — preučenomu, preobrazovanomu, bezbožnomu, slobodnjačkomu našemu svijetu ono je također benavost. Židovom sada i onda sablazan! — Tu će biti mistifikacije: jedan se od rečenih svjetova mora ipak varati; ...» »Ali da »učenjaci« i »slobodnjaci« naših dana proglašuju nauk Hristov himbom, nazatkom, mrakom, uz ona dva prerečena načela slobodne volje i razuma, uz onaj uzvišeni moral: taj pojav proučiti nesamo vrijedi, nego je i dužnost svakoga obrazovana i poštena čovjeka.« Kvaternik pita, kuda smo društveno dospjeli, i zaključuje, da je društveno stanje suvremenoga svijeta propadanje. Jedino kršćanstvo može opet pridići propadajuća društva i narode. »Kada smo mi Hrvati bili najslobodniji, najugledniji, nepristupni sužanjstvu državnomu i moralnomu? Onda, kada smo bili predziđe Europi kroz kršćanstvo i obrana ovoga; — kada smo Austriji i Ungariji podvikli: »Tres fluvii sunt nobis...!« što je pravo, i Bogu je drago!«

Pravo naroda je zakon božji — tu je izreku iz Wheatona ispisao u mlađim danima izučavajući međunarodno pravo; ona je ostala njegovim programom prema svim strujama. Preplitanje zanosa vjerskog i narodnog bilo je razlog mnogih teških časova u njegovu životu, pak i jedne krize neposredno pred rako-

vičkom katastrofom u samoj stranci prava. U svojim »Dojmovima i doživljajima« Fran Folnegović opisuje stanje u stranci na početku g. 1871. ovako:

»U proljeću prije rakovičke katastrofe opazila se u stranci neka osobita uzrujanost, i do tada neviđeni nesklad. Kvaternik dospijeva u sve to izrazitiju opreku sa strankom... Opreke sa Kvaternikom izbiše očito na površinu u jednoj klubskoj sjednici, u kojoj je učestvovalo nešto preko trideset pravaša, među kojimi Eugen i Stanko Kvaternik, Ante i David Starčević, dr. Janko Kiseljak, Edo Halper, uz nas mlađe. Bilo tuj ljuta okršaja glede pravca lista. U stranci bilo mlađih ljudi, koji su bili potpuni radikalci, i nikako im nije ugađalo Kvaternikovo osobito vjersko katoličko političko pisanje. Kvaternik se branio odrješitošću, te pravim žarom dubokoga svoga uvjerenja. Ali nitko mu nije pomagao. Ante Starčević nije ni pi-

snuo. Prepirka se sve jače zaoštrava, i Kvaternik plane, pa će odrješito: »Ja sam Hrvat i kršćanin katolik. Taj svoj osjećaj ja ću u svakoj svojoj enuncijaciji vazda jasno izražavati dok me bude živa. Ja štujem svačije vjersko osvjedočenje i ne diram u nikoju konfesiju, i to je sve, što pošten protivnik od mene očekivati smije.«

Folnegović dodaje, da je nato on sam lično ustao i dobacio, da među pravašima ima i takovih, koji »ne će uopće da imadu vjerskoga čuvstva ni mare za koju konfesiju. Zar nismo i prema ovim dužni biti jednako tolerantni, dok su oni istih političkih načela s nami?« »Nakon ovih riječi Kvaternik me dubokim, dugačkim pogledom tužno promjeri i — umukne.«

Prije svega potrebno je provjeriti točnost Folnegovićevih navoda. Folnegović je u to vrijeme fungirao kao tajnik kluba, ali po vlastitom priznanju nije bio pozivan na naj-

važnije dogovore voda, jer mu nisu pravo vjerovali kao političkom činovniku. Folnegović je svojim zanovjetanjima iz »devete dijetenklase« jasno obilježio svoje protuvjersko gledište, koje ispovijeda također u »Dojmovima i doživljajima«. Postoji verzija, da je sa znanjem i dopuštenjem Ante Starčevića pristupio zagrebačkim framasonima, koji su u to doba bili sve prije nego pravaši. Kako je poznato iz kasnijeg razvoja stranke prava, Folnegovićevim imenom skopčane su mnoge afere, koje su odale njegovu nedisciplinovanost i upliv takovih sveza u vanjskom svijetu, od kojih se nikako nije bilo nadati uspjehu pravaške misli. Folnegović bio je doista samo pravaš po taktici, vazda željan političkog aforizma, vazda spreman na tajne spletke i dogovore iza leđa. On je jedanput gost Kallayev i, na užas svih pravaša tradicije, hvali u nizu članaka austrijsku upravu u Bosni. Kad u Zagrebu devedesetih godina

sveučilištarci spaljuju mađarsku zastavu prigodom posjeta Franje Josipa I., Folnegović u gradskom zastupstvu osuđuje taj čin i svojom izjavom izazivlje u stranci prava raskol. Ni poslije Rakovice nije Folnegović pozivan ni na kakvu odgovornost; dokaz da se njegovo pravaštvo nije shvaćalo odveć ozbiljno. Ipak njegovo pričanje o prizoru u klubu je točno, kao što su dobri i njegovi inače duhoviti i uglađeni prikazi mlađe starčevićanske generacije u istom spisu. Da je postojalo nezadovoljstvo radi Kvaternikovih pogleda o vjeri i crkvi katoličkoj, znamo i iz njegova Dnevnika, gdje bilježi pismo Eduarda Halpera dvije godine prije Rakovice. Halper je važan činilac u stranci; položio je kauciju za »Hervatsku«, i u izborima 1871. dobio mandat na biralištu. Kvaternika je veoma poštovao i podupirao, pače se je odrekao i mandata misleći, da će tim otvoriti Kvaterniku put u sabor. Preko varaž-

dinskog pravaša i imućnika Radića poručuje Halper u listopadu god. 1869. Kvaterniku, »da ne bi toliko upotrebljavao ili pisao o Providnosti, t. j. u duhu moralno-vjerskom.« »Eto, — kliče Kvaternik — jednim sam ipak luteran, drugima hipokrita, trećim jezuita! Bog neka sudi, koji vidi istinu!« U »Hervatskoj« je par mjeseci prije Rakovice zaista izišao članak potpisan od Kvaternika i Bacha, u kojem se raspravlja o društvenom pitanju; članak nije dosta jasan i očito je napisan dugim ispravljanjem. Svrha mu je međutim sasvim u skladu s pričanjem Folnegovićevim. Pravaški organ nije nikad javio, da se je Kvaternik radi onoga prizora u klubu odrekao predsjedništva kluba, kako tvrdi Folnegović. Zapisnici klubski izgubljeni su ili uništeni, u metežu i strahu iza Rakovice. Kvaternik je ostao urednikom »Hervatske« do posljednjeg broja, popustio nije ni ovaj put, kao što nije u doba drugoga progonstva

svoga nikako htio da pristupi u redove onih, koji su slobodno zidarstvo smatrali temeljem oslobođenja naroda.

Pod datumom 2. travnja god. 1864. Dnevnik o tom kaže: »Szurmay mi se danas ne dopada. Rastrešen je, plah i nestalan u riječi. Pri odlasku stojećke me upitao: govorim li talijanski?«

»Veoma dobro razumijem, ali se ustežem govoriti, da se ne pometem u franceskom, što mi je sada veoma nužno.«

»Kad biste Vi htjeli postati framason, znajte da je tu nužno poznavati talijanski, ako ne želite kao »vitulus ante novam portam« stajati.«

»Na taj se predlog začudim, te odgovorih, da sada ne mogu ništa reći, jer ne znadem, kakova je to bratovština. Prije nego preuzmem dužnosti, moram poznavati svrhu

društva. Dok budem živ, podupirat ću sve, što je dobro i plemenito. Ako je to njihova svrha, ja sam i nehotice njihov član. Szurmay mi stade govoriti, da je i Bucholz slobodni zidar. Da se odlučim prije eventualnog njegova odlaska.«

»Pomislim si: do vraga idi, ako hoćeš, u tom me društvu ne bude, tim manje, ako je ono napereno proti kršćanstvu. Bog bi me odmah napustio. Govoriti ću s Buchholzom. Ako nisu ti ljudi proti kršćanstvu i ako ne veže osvjedočenje čovjeka, ne ću biti proti tomu. Milku je taj predlog smutio i plakala je, sirota. Ja ju tješih nadom u Boga.«

Kasnije su razni posrednici uvjeravali Kvaternika, da su prvi ljudi emigracije slobodni zidari. Tako Klapka, Cairoli i Türr, Košut je počasni član. Nuđen mu je visoki stupanj u članstvu i pomoć za svaki slučaj, osobito za slučaj utamničenja. Vjerojatno bi Kvaternik šezdesetih godina bio postigao bolji položaj i veći upliv u emigraciji, da se je odazvao ovim pozivima, kao što je dokazala karijera Imbre Ignj. Tkalca, koji je, poslije novinarske svoje karijere u Beču u službi Rusije, primljen u talijansku službu i svršio kao visoki činovnik. Ali za nj nije bilo izbora; čim je u pitanje dolazila vjera u Providnost božju, mogao je stati samo na onu stranu, kuda ga je vodio ne samo odgoj, ne samo simpatija morala, nego i najsakritije uvjerenje o pozivu vlastitoga života. Njegov uvod u »Povijest Hrvata« pun je opazaka o božanskom zakonu povijesti. Njegov saborski govor primjenjuje ideju Promisla na sve velike događaje hrvatske prošlosti. Folnegović je svojim upitom na opisanoj klubskoj sjednici pokazao, da ne razumije Kvaternikova bića, kao što ni bića onih koji su odabrani, a ne samo zvani. Načelo etičko mora da kod pokretača pronikne u cjelokupni

svjetski nazor, ako je vrijedno da on za to žrtvuje život. Bez ove ničim ne pomućene vjere, da će spas postići neznatni i da će oni koji su bili zadnji biti prvi, ne bi bilo ni Kvaternika političara, a kamoli Kvaternika mučenika. Ponešto je naivno priznanje Folnegovićevo, da nitko od pravaškog kruga nije mogao razumjeti, zašto je Kvaternik pošao u smrt; on sam, Folnegović, shvatio je Kvaternika istom onda, kad je dobio u ruke njegov Dnevnik i otkrio po njemu, da je rakovički stradalac bio mistik. Morala je biti vrlo površna psihologija, koja nije u dodiru sa živim čovjekom opazila ovu osnovnu crtu Kvaternikova prakršćanstva. Kvaternik je vjernik, i samo po tom onaj ideolog pravaštva koji je vjeru svoju pravašku zasvjedočio po uzoru prvih priznavalaca kršćanskih. Što se više približuje toj završnoj svojoj molitvi Promisli za narod svoj i za sebe, njegova je vjera sve udaljenija od svijeta. Vjernik bit će svake godine bliži nepoznatomu, tumačeći sne, uzdajući se u slutnje i motreći znakove božje u zvijezdama Kvaternik je pošao u Rakovicu da potraži nebo.

DJELA
MILUTINA CIHLAR-NEHAJEVA

Belestrika:

»Vuci« historijski roman
»Bijeg« roman
»Veliki grad« novele
»Svjećica« drama
»Prelom« drama
»Klupa na mjesečini« komedija

Eseji:

»Rakovica«
»Knjiga eseja«

Mnogi eseji i kritike nisu još sistematski uređeni za štampu, ili su štampani po različitim časopisima. (op. ur.)

Popularno-znanstvena knjižnica
BIBLIOTEKE LIJEPE KNJIGE
donosi djela sa područja nauke, književnosti i historije pisana lakim, pristupačnim stilom. Tokom godine 1941. izlaze slijedeća djela:

1. Vilim Peroš: Omladinska književnost
2. Z. Milković-B. Vrtar: Život i tvar. II. izdanje
3. Zlatko Milković: Psihoid
4. Dr. Ante Bauer: Fidija
5. Branimir Marković: Zemlja i svemir
6. Slovačka danas

Tražite besplatne prospekte!

BIBLIOTEKA LIJEPE KNJIGE
izdaje umjetnička djela svjetske i domaće književnosti.

Do sada izašlo:

1. Romain Rolland: Michelangelo
2. Romain Rolland: Beethoven
3. Romain Rolland: Tolstoj
4. Alphonse Daudet: Tartarin Tarasconac
5. Dr. Drago Čepulić: Ličnosti (6 studija iz franc. književnosti i filozofije)
6. Bernhard Kellermann: Strast

U pripremi:

7. Vladislav Kušan: Ars et artifex (slikarski eseji i studije)
8. Martin Kukučin: Mladost
9. Knut Hamsun: Blagoslov zemlje
10. Jack London: Martin Eden I. dio
11. Jack London: Martin Eden II. dio
12. Zlatko Milković: Tamnica

Knjige se dobivaju i pojedinačno kod Be-l-ka, Zagreb, Berislavićeva ulica broj 3.

Tražite besplatne prospekte!

Roditeljima i učenicima!

PROSVJETNI ZAVOD

privatna škola bez prava javnosti

ZAGREB

Deželićeva 6 — Telefon 24-863

upisuje
učenice i učenike u

Privatnu gimnaziju

od I - VIII razreda

Privatnu gradjansku školu

Trg. tečajeve prof. S. Furdeka

sa pravom javnosti

BE-L-KA

Biblioteka lijepe knjige

Zagreb, Berislavićeva ulica br. 3-III.

Naklada Građanske tiskare, Zagreb

Martićeva ulica br. 17. — Tel. 44-03